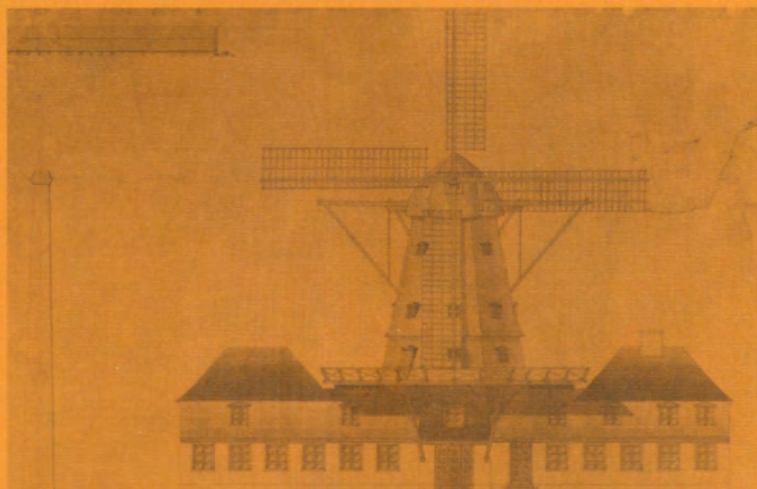

ERHVERVS-
HISTORISK
ÅRBOG
2000

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

49

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

2000

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:

Store Blegdamsmøllen, bygget 1822, se side 81

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Henrik Fode

ENGLISH SUMMARY:

translated by
Sheila & Jørgen Peder Clausager, Fredericia

Trykt med støtte af

Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN

0071-1152

Copyright © 2000 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark

by

Special-Trykkeriet Viborg a/s

Indhold

<i>Berit Friis Adler Jensen og Birgitte Jespersen Jensen: A/S Frichs lokomotiveksport til Siam 1930-1933</i>	7
<i>Morten Karnø Søndergaard: A/S Frederikshavn Jernstøberi og Maskinfabrik</i>	26
<i>Lise Andersen: Møllebygger i en overgangstid. Jørgen Jørgensen 1778-1838</i>	58
<i>Jørgen Fink: Indsamling, bevaring og kassation af erhvervsarkiver</i>	121
Afleveringer	162
English summary.....	170

Møllebygger i en overgangstid

Jørgen Jørgensen 1778-1838

AF LISE ANDERSEN

Dansk mølleri i tiden efter statsbankerotten

I slutningen af 1700-tallet havde Danmark haft en pæn eksport af korn og kornvarer bl.a. til Sydamerika. Denne handel blev umuliggjort af fastlandsspærringen under Napoleonskrigen. Efter krigen og den efterfølgende statsbankerot i 1813 og afståelsen af Norge i 1814, som også betød et tabt kornmarked, ønskede man fra statens side at opmuntre til en genoptagelse af eksporten. Imidlertid var det danske mølleri præget af stilstand, mens møllieriet i f.eks. England og Nordamerika havde udviklet sig med rivende hast. Her var opfundet nye forbedrede maskiner til tørring, rensning, maling og sigtning, der gav mel af en højere kvalitet, end de danske møller kunne frembringe. Det betød, at dansk korn og mel nu slet ikke længere kunne stå sig i konkurrencen og praktisk talt ikke kunne sælges i udlandet.

Ifølge kongeligt reskript af 16. oktober 1824 blev der derfor nedsat en kommission, der skulle undersøge: *»om der ved de her i Danmark nu brugelige mølle indretninger findes mangler og ufuldkommenheder, som forårsager at melet, der formales ved samme, ikke har den fornødne egenkab, for at kunne som handelsartikel forsendes til Sydamerika, samt derefter nedlægge allerunderdanigst forslag angående de forbedrede forandringer, som til øjemedets opnåelse måtte findes anvendelige på bemeldte mølle indretninger«.*

Resultatet var nedslående og bestyrkedes af indberetninger fra konsulaterne. Den danske konsul i Rio de Janeiro meldte, at det danske mel var af ringere kvalitet og derfor opnåede langt lavere priser end det nordamerikanske. Guvernementet over de vestindiske besiddelser erklærede, at dansk mel ikke var tilstrækkeligt hvidt, og at brød bagt af dansk mel ikke blev så let som brød af amerikansk

mel. Endelig klagede de handlende over, at de danske møller ikke kunne levere mel så hurtigt, som handlen fordrerede.

På baggrund af undersøgelsen iværksatte Det danske General-toldkammer og Kommercecollegium gennem Industri- og Fabrikkontoret en kampagne, der skulle føre til en videreudvikling af danske møllerimaskiner. Kampagnen gennemførtes på tre områder: information, eneretsbevillinger og understøttelse med lån fra Industrifonden.

Information

Industri- og Fabrikkontoret under Kommercekollegiet forsøgte så godt som muligt at informere danske mølleejere om de nye tiltag, der skete i udlandet såvel som herhjemme. Talerøret var først og fremmest Handels- og Industrietidende, der i årene 1824 – 1841 redigeredes af Ole Jørgen Rawert, der var blevet ansat i kollegiet i 1823, og som avancerede til fabrikdirektør i 1831. Rawert selv foretog mange rejser i ind- og udland, hvor han besøgtede industrianlæg, men kontoret foranstaltede også studierejser for andre. På statens regning sendte man f.eks. i 1827 tømremester og møllebygger Brede fra København til Tyskland¹ – ikke for at studere traditionelt tysk mølleri, men fordi man i Tyskland var nået langt med tilpasningen af engelsk mølleri (der oftest var baseret på dampkraft) til de tyske vand- og vindmøller. Bredes erfaringer fra turen til Magdeburg, Hamborg og Berlin kunne møllere, møllebyggere og andre interesserede informere sig om i en føljeton i bladet »Handels- og Industrie-Tidende«, årgang 1831.

Eneretsbevillinger

En anden måde at opmuntre danske møllebyggere og møllere til at udvikle og anvende mere avancerede metoder var at give patenter og eneret til i en årrække at arbejde med en bestemt opfindelse. I Industri- og Fabrikkontorets arkiv ligger ansøgninger om eneret til en mængde besynderlige møllerimaskiner, hvoraf de fleste gik i glemmebogen efter meget kort tid, men hvoraf nogle enkelte (f.eks. forskellige systemer til selvsvikning)² skulle vise sig at have en fremtid.

Skønt eneretsbevillingerne skulle tjene til at fremme mølleriets

udvikling, havde systemet også en bagside, nemlig at en eneretsbevilling kunne spærre vejen for endnu bedre opfindelser. F.eks. søgte kammerråd Claus Christian Bang til Nøragergård på Sjælland i 1832 om eneretsbevilling i 10 år til at udvikle en rismølle, der var langt mere skånsom mod risene og dermed gav et større udbytte og et mindre spild end de i England og Amerika almindeligt brugte rismøller, der fungerede ved stamper. Bang forestillede sig, at risenes afskalning skulle foregå ved gnidning mellem konkave og konvekse flader, hvis afstand fra hinanden kunne reguleres af en skrue på maskinens udvendige side. På samme maskine skulle grynene kunne renses og sorteres. Alle var begejstrede, og Bang fik sin eneretsbevilling den 18. april 1832. Desværre for Bang havde hofråd Joseph Hambro 5 måneder før fået eneret til indførsel og brug af en engelsk rismølle. Hambros bevilling var formuleret således, at han også havde eneretten til at afskalle ris i kongeriget Danmark. Da Bang erfarede dette, agtede han naturligvis ikke at arbejde videre med sit projekt, for hvem ønsker at udvikle en maskine, der ikke må bruges?³

Den af Hambro importerede mølle forarbejdede både ris og hvede, hovedsageligt til eksport. På møllen var også indrettet et bageri, hvor der af det dårligste mel blev fremstillet skibsbrød til eksport, og skallerne og melstøvet fra risene blev anvendt som foder for kreaturer, der på Hambros eget slagteri og salteri blev forarbejdet til skibsproviant.

Hambros mølle var ekstraordinært fritaget for komsumptionsafgift, og denne begunstiggelse samt den ret, han havde erhvervet til at anvende biprodukterne til fremstilling af skibsproviant, gjorde, at produkter fra Hambros mølle kunne klare sig i konkurrencen med udenlandske møller. Alligevel varede det længe før den blev et eksempel til efterfølgelse for andre.

Industrifonden

En sidste måde at støtte mølleriets udvikling på var ved at give lån af Industrifonden til møllere, der ville forsøge sig med indførelsen af nye metoder og til at indrette handelsmøller.

En af dem, der udnyttede denne mulighed, var møller Johan Jørgen Lund på Fuglevad, der skal fremhæves her, fordi han i sin ansøgning i 1836 fremsætter en ganske interessant argumentation:

»Det kan ikke være det Kongelige General- Toldkammer og Commerce-Collegium ubekendt, at mølleriet står her i landet omtrent på samme fod, hvad indretningen angår, som det har stået i de sidste 50 år. Med undtagelse af hr. hofråd Hambros mølle er endnu ikke, så vidt mig bekendt de forbedringer i mølleriet indførte hos os, som findes i andre lande, nemlig i England og Nordamerika, og det kunde måske endnu vare længe, inden de ville udbrede sig hos os, når ikke en eller anden møller, ex proforso, indfører dem i sin mølle, thi ligesom bonden ikke lettelig bringes til at indføre et bedre avlsbrug, skønt han seer det iværksat på herregården, men derimod snart tilegner sig det, når en af hans jævnlige med held iværksætter det, således ville rimeligvis Danmarks møllere længe se på hofrådets mølle, uden at overbevise sig om, at dennes indretninger er bedre end dem de have, uden at få lyst til, eller blot tænke på at efterligne dem, fordi de befrygte, at det, der kan være passende for hofråden, der byder over så stor pengekraft, og som tillige er handelsmand, ikke vil svare regning for dem. Så de derimod blot een møller med fordel at forandre sin mølle, så ville snart andre, ja måske mange følge hans eksempel.«⁴

Det giver sig selv, at denne argumentation gik ret ind hos Industri- og Fabrikkontoret. Det var jo som talt ud af fabriksdirektør Ole Jørgen Rawerts mund! Johan Lund fik sit lån til indkøb af en kværn med sigte fra England trods lidt problemer med at stille sikkerhed for pengene.

Trods idelige opfordringer gik det længe trægt med videreudviklingen af det danske mølleri – især uden for hovedstaden. De danske møllere undskyldte sig med, at de manglede kapital, og at de ikke kunne forfærdige konkurrencedygtigt mel, når de også skulle kunne male mel af det korn, bønderne leverede, og som hverken var tørret eller ordentlig rensat.

En alvorlig bremse på udviklingen var lavsvæsenet. Møllerlavet vogtede ikke blot nidkært over, at medlemmernes interesser ikke skulle gås for nær af f.eks. melhandlere og bagere eller mølleejere uden for lavet, men de vogtede også over hinanden, hvad f.eks. møller Poul Petersen på den helt nybyggede St. Blegdamsmølle i København fik at føle, da lavet i 1823 anklagede ham for at bruge flere kværne, end han havde bevilling til.⁵

Især angreb lavet dog ejerne af de få handelsmøller, som f.eks. hofråd Hambro, der stod uden for lavet, og hvis mølle møllerlavet fandt blev favoriseret i forhold til lavsmøllerne. I en artikel i Handels og Industrie-Tidende d. 26. februar 1839, skrev oldermændene for møllerlavet:

»Dersom én eller flere laugsinteressenter gjorde de forandringer, som findes passende for at male til udførsel, og som ikke vare anvendelige til det indenlandske forbrug; og der ikke gjordes dem noget tilbud om at male til forsendelse, hvorved skulle de da finde deres udkomme

til dem og familie? Hvad der endvidere møder dem for en vanskelighed er konsumptionen, som skal betales forinden sæden kan føres til mølle, ...; dette bevirker, at der udfordres en så meget større driftskapital, og dersom den ved udførselen ikke bliver tilbagebetalt uden afdrag, så vil dette tillige forvolde, at de ikke kunne konkurrere med den, som ikke har en sådan udgift. Da nu også kuns de bedste sorter af hvedemel, som ses af den hambroiske metode, egne sig til forsendelse, hvorledes skal da den af møllerlaugets interessenter, som formaler hvedemel for egen regning, anvende det simple mel, når han ikke kan få tilladelse til at bage skilbsbrød af samme slags, som Hambroes?»

Trods træghed og modstand i lavet kom der trods alt efterhånden gang i udviklingen. Hvor det tidligere havde været det hollandske og tyske mølleri, der dannede forbillede for det danske, blev interessen nu vendt mod England og Amerika.⁶

Den nye udvikling krævede omstilling hos den tids møllebyggere. I 1843 udgav møllebygger J.A. Borum et lille skrift »Beskrivelse af en Indretning til under Veirmøllernes Gang at regulere deres Seil, samt af en forbedret Indretning af Regulatorer for Vandmøllernes Stigbord«. Titlen til trods skriver Borum mest om de sidste tyve års udvikling i møllebyggeriet. Også han harcelerer over den megen fokuseren på det engelske, franske og amerikanske mølleri og gør opmærksom på, at selv om disse udenlandske møller er mere effektive til hvedemaling i store partier, så betyder det ikke stort for de danske møllere, al den stund danskerne helst spiser rugbrød og i øvrigt forlanger at få melet af netop det korn, de selv har bragt til mølle – hvilket fordrer maling i små portioner. Han skoser dog også møllerlavet for at have forpasset chancen for at tage konkurrencen op med handelsmøllerne. Han mener, lavets medlemmer i fællesskab burde have bygget en dampmølle, som de kunne betjene sig af, når vinden svigtede.

Tømremester og møllebygger Jørgen Jørgensen var en anden af dem, der kom til at opleve den nye udvikling, og hvis liv og virke på en spændende måde afspejler tidens stræben efter en højnelse af industriens stade under nogle økonomisk set meget besværlige forhold i statsbankerottens skygge.

Den følgende fremstilling bygger på flere forskellige kilder. Jørgen Jørgensen døde midt i sit virke, og i skiftet efter ham ligger derfor en mængde regnskabsmateriale, der giver gode informationer om hans økonomiske forhold, arbejdsopgaver, leverandører og kunder samt om hans ansatte og deres forhold. Der ligger også en brevveksling på næsten 70 breve mellem Jørgen Jørgensen og hans svoger, forligelseskommissær Valentin Hansen i Slagelse. Svogeren

måtte ofte forstrække Jørgensen med penge, så disse breve fortæller også om arbejdsopgaver og økonomi, men de giver derudover et fantastisk indblik i dagliglivet i en borgerfamilie i datidens København. Da Jørgen Jørgensen flere gange blev brugt af Industri- og Fabrikkontoret som en slags konsulent, findes der også et rigt kilde-materiale her. Disse to hovedkilder er suppleret med oplysninger fra møllerlavets og tømmerlavets arkiver samt diverse godsarkiver for de godser, hvor han opførte møller.

M.h.t. familierelationerne er der brugt diverse kirkebøger, lægdsruller og folketællinger samt slægtsbogen Gerda Mundt: »Bromme Mølle – en slægtebog«, København 1932, der dog kun perifert omtaler Jørgen Jørgensen.

Hjælp til tolkning af de mange tekniske detaljer i kildematerialet er ydet af møllebygger John Jensen, Vig.

Jørgen Jørgensen – møllersøn fra Bromme

Jørgen Jørgensen blev født i Bromme Mølle i 1778 som søn af fæstemøller under Sorø Akademi Jens Jørgensen og hustru Berthe Catri-ne Hansdatter. Han var nummer tre i en søskendeflok, der i 1787 iflg. folketællingen talte fem børn: Hans Hendric 14 år, Ane Margrethe 13 år, Jørgen 8 år, Hendric 7 år og Peter Jørgensen 5 år. Husholdet omfattede endvidere en møllersvend, to piger og tre mandlige tjenestefolk.

Familien i Bromme Mølle havde som de fleste af den tids møllerfamilier status som en »familie uden for bondestanden«, hvilket fremgår på flere måder. Familien brugte ikke den blandt bønder almindelige navngivning, hvorefter møller Jens Jørgensens børn skulle hedde Jensen eller Jensdatter, men anvendte fast efternavn, sådan som borgerskabet i byerne efterhånden gjorde. Kun nr. fire i flokken, Hendric, brugte som voksen efternavnet »Jensen Jørgensen«. Møller Jens Jørgensen havde også ifølge sit fæstebrev en række rettigheder, som gård- og husfæsterne under Sorø Akademis gods ikke havde. I fæstebrevets 8. post stod, at hans børn var befriet for at hæfte til Akademiets Gods.⁷ Allerede før stavnsbåndets officielle ophævelse i 1788 havde Jørgen Jørgensen og hans brødre altså vundet denne ret; og den 23. februar 1799 opnåede Jens Jørgensen ved Kongelig Resolution indløst ved betaling af 150 rdl. at få sønnerne udskrevet af lægdsrullen, så de alle undgik militærtjeneste.⁸

Bromme Mølle, Jørgen Jørgensens barndomshjem, malet i oktober 1785. (Gengivet efter Gerda Mundt: »Bromme Mølle – en Slægtbog«, Kbh. 1932).

Møllerens børn blev da også sat bedre i vej end bønderbørnene i Bromme i almindelighed. Den ældste søn, Hans Hendric, overtog mølleriet efter faderen og blev gift med Sophie Frederikke Pedersen, der havde været guvernante for prinsesse Caroline Amalie og derfor livet igennem nød dennes gunst. Datteren Ane Margrethe blev gift med forligelseskommissær Valentin Hansen i Slagelse, der havde tjent sig en formue ved i 1796 at købe herregården Ødemark i Bromme sogn for 39.000 rdl. for så at sælge den i 1805 for 76.000 rdl. Nummer fire i flokken, Hendric, kom efter studentereksamen i Slagelse til København, hvor han blev teologisk kandidat fra Københavns Universitet. Han købte og drev Grønhøjgaard, senere Tåstrup-Valby Mølle. Som barnløs enkemand flyttede han til broderen Jørgen Jørgensen.

Jørgen Jørgensen selv var hjemme i Bromme Mølle til 17-års alderen og havde lært mølleri hos faderen, inden han i 1796 drog til København, hvor han kom i tømmerlære hos tømmerlavets oldermænd, tømmermester Niels Zimmer.⁹

Efter læretiden er der et par år, hvor det er svært at følge den zünftige svends færden, men måske har han været et par år på valsen.

Første sikre vidnesbyrd om ham som udlært tømmer og møllebygger er derfor fra Jylland. I perioden juni 1804 til marts 1805 opholdt

han sig med svendene Søren og Gundi samt 3-4 (lokale?) arbejdsmænd på godset Guddumlund i Himmerland, hvor han foretog en gennemgribende istandsættelse af Tiendegårdsmøllen, der var opført af Frederik Buchwaldt efter privilegium givet i 1791. Af en regning i Lindenborgs godsarkiv fremgår,¹⁰ hvilket arbejde han og hans folk har udført og hvornår. Regningen er udskrevet på Guddumlund den 1. marts 1805, og pengene er modtaget sammesteds den 12. juni. Af regningen fremgår, at han har beregnet mesterløn til sig selv, skønt han på dette tidspunkt ikke havde gjort noget mesterstykke.

Næste gang han optræder i kilderne er, da han den 18. november 1805 møder op hos oldermanden for tømrrerlavet i København, hr. Weyle. Jørgen Jørgensen omtales her som tømrrersvend, der ønsker at gøre sit mesterstykke.¹¹ Det foregår på den tid ved, at han skal løse en mindre opgave på stedet (han skulle »udtrække en grad til en kuppelbue«). Var det gjort tilfredsstillende, fik man en større opgave, som man skulle løse derhjemme (en tegning). Blev den antaget, skulle man lave en detalje ud fra tegningen evt. i model. Jørgen Jørgensen fik sin opgave udleveret, og den 17. december 1805 afleverede han resultatet, som lavets »stykmestre« kasserede. Han fik at vide, at han skulle gå hjem og øve sig i at tegne, og så komme igen. Det gjorde han den 9. januar 1806.

Den 31. januar 1806 blev de nye tegninger bedømt og godkendt, og han skulle så udføre en del deraf i naturlig størrelse. Den 9. maj 1806 blev mesterstykket bedømt og blev betegnet som »dygtigt«, og han fik da sit borgerbrev som tømrrermester i København og blev optaget som medlem af lavet.

Jørgen Jørgensen som møller

Tilsyneladende har tømrrerforretningen de første år ikke givet tilstrækkelig overskud til at forsørge en familie. Den 1. juli 1808 var Jørgen Jørgensen blevet gift med Benedicte Clasen, der var datter af sejlmagermester Lauritz Werner Clasen på Christianshavn, og stort set samtidig købte han Store Kongens Mølle på Schacks bastion ved Vesterport og søgte ret til at ernære sig som møller. Den 26. august 1808 modtog han fra Danske Kancelli bevilling til at indtræde i møllerlavet,¹² hvor han blev optaget den 26. september samme år.¹³

Jørgen Jørgensen fortsatte sin tømrrer- og møllebyggerforretning

Vesterport med told- og vagthusene og i baggrunden Store Kongensmølle. Akvarel malet af C.W. Eckersberg i 1809, mens Jørgen Jørgensen var ejer og beboede møllen. (Københavns Bymuseum).

ved siden af mølleriet, men at hans tilknytning til møllerfaget i disse første år var større end tilknytningen til tømmerfaget, får man en fornemmelse af, når man ser, hvem han valgte som faddere til sine børn. Som faddere til de to ældste døtre optræder oldermændene for møllerlavet, F. Lund på Sølvgades mølle og en række andre møllere både inden og uden for familiekredsen.¹⁴

Jagtvejsmøllen

Sidst på året 1811 solgte Jørgen Jørgensen sin mølle, og familien flyttede ind i en lejet bolig i Peder Hvidtfeldtsstræde (matr. 108). Lejligheden lå lige ved siden af grunden matr. nr. 107, som han havde købt til kontor og tømmerplads. På den tid blev såvel vindmøller som andre bygningskonstruktioner tilhugget og afbundet på tømmerpladsen, så håndværket krævede en ret stor grund.

Jørgen Jørgensen havde dog ikke opgivet en karriere som møller. I Københavns Adresse-Contoires Efterretninger den 10. september 1811 har han kunnet læse følgende annonce: »Torsdagen den 12. september næstkommende om formiddagen kl. 10 slet bliver ved en eneste auktion på Brøndshøjholm i Brønshøj sogn omtrent 1 mil fra København bortsolgt den på Utterslev Mose opførte vejrmølle, hvori er indrettet såvel en

vandsnekke, som et enkelt maleværk, der er privilegeret til udgangen af året 1828.«

Forhistorien var, at tørveskæringsretten til Utterslev Mose, der tilhørte magistraten, i 1799 var blevet forpagtet ud, og til at pumpe vandet ud af mosen havde forpagterne ladet bygge en hollandsk pumpemølle med vandsnegl. I 1803 havde de så fået lov til også at bruge en enkelt melkværn i møllen.

Efter krigens udbrud i 1807 blev import af brændsel umuliggjort, og det blev sværere for magistratens forsyningsvæsen at skaffe tilstrækkeligt med tørv til hovedstadens brug. Da begge forpagtere af Utterslev Mose i 1808 var afgået ved døden, blev det besluttet at ophæve bortforpagtningen og lade Vandkommissionen selv overtage tørveskæringen. Det viste sig dog hurtigt, at pumpemøllens kapacitet var for lille til at udpumpe vandet til en tilstrækkelig dybde. Møllen skulle derfor erstattes af en ny, og den gamle sælges på auktion.¹⁵

Jørgen Jørgensen deltog i auktionen og fik møllen for 5.000 rdl. Han havde imidlertid ikke noget sted at genopføre møllen og gik derfor i kompagniskab med bagermester Schlötzer, der ved skøde af 16. august 1811 havde erhvervet en byggegrund i Kløvermarken uden for Nørreport. Schlötzer og Jørgensen indgik en fællesskabs- eller sameje-kontrakt, der blev tinglyst i retten 13. april 1812.

Ifølge kontrakten skulle Jørgensen påtage sig for deres fælles regning at nedtage møllen, transportere den til grunden på Nørrebro og genopbygge den og indrette den med tre kværne: en skallekværn og to sigtekværne. Han skulle ligeledes opføre de fornødne husbygninger – herunder en bolig. Alle udgifter til møllens etablering (inklusive anskaffelse af møllebygning og grund) skulle føres ind i en dertil indrettet regnskabsbog, og mindst en gang om måneden skulle regnskabet gøres op, således at Schlötzer skulle betale $\frac{1}{3}$ mere end Jørgensen (der lagde arbejdskraft til). Når møllen var færdig, og regnskabet afsluttet, skulle hver af dem eje halvdelen af ejendommen. I kontrakten er indføjjet nærmere regler for proceduren for et evt. salg. Der var også en særlig paragraf, der omhandlede den situation, at »om en af os ville selv bruge og bebo samme, og til den ende forlange fællesskabet ophævet«.

Denne paragraf kom i brug allerede 7 måneder efter, idet Jørgen Jørgensen købte bager Schlötzers halvdel ved købekontrakt af 30. november 1812 (skødet tinglyst den 29. december 1812). Møllen

Det har ikke været muligt at finde billeder af Jagtvejsmøllen fra Jørgensens tid. Dette er taget i 1895. (Københavns Bymuseum).

var ved købekontraktens indgåelse knap nok færdig, og det besluttedes, at Jørgensen skulle betale mestersvenden Bøysens løn, mens Schløtzer skulle betale madam Møller, der havde sørget for arbejderne bespisning.

Jørgen Jørgensen flyttede nu med sin lille familie ind i beboelsen til den nye mølle, som i hans tid blev kaldt Jagtvejsmøllen, men som i senere litteratur også ofte omtales som Tagens Mølle. Tømrerpladsen i Peder Hvidtfeldtsstræde 107 var stadig basis for tømrer- og møllebyggervirksomheden, ligesom han havde sit kontor på denne adresse.

På Jagtvejsmøllen fødtes de 5 yngste af Jørgen Jørgensens børn (egl. 6, men det yngste barn døde som spæd) – fire piger og en dreng. Sønnen Jens Lauritz Werner havde blandt sine faddere mad. Würden, gift med jernstøber von Würden, der tilhørte første generation af jernstøbere i København, og som havde lært jernstøberi hos nogle engelske jernstøbere. Würden havde Jørgensen fået kontakt med gennem sit møllebyggerarbejde.

Efterhånden, som der kom mere gang i møllebyggerarbejdet, tog Jørgensen mindre og mindre del i arbejdet på møllen, som han dog

ejede og beboede indtil den 14. september 1829, hvor han solgte til Christian Nissen, der halvandet år senere solgte til møller Peter Larsen Møller.¹⁶ Herefter beskæftigede Jørgen Jørgensen sig ikke selv med mølleri, men helligede sig møllebyggeriet.

Jørgen Jørgensens tømrer- og møllebyggerforretning

Jørgen Jørgensen var selv blevet udlært i en tid, hvor det danske håndværk som helhed undergik store forandringer. Det gamle tyskprægede lavsvæsen var i opløsning – gamle skikke som skilteflytning m.v. var blevet forbudt ved lov, og der pågik store diskussioner om, hvordan håndværkets kvalitet kunne fremmes. I 1790 havde Fabricius beskrevet den danske håndværker således: »Vore håndværksmænd er alle dyre, arbejde langsomt og, det som er det værste, de arbejde som oftest slet og uden smag. Vore håndværksfolk er ikke så arbejdsomme som de engelske eller så sparsomme som de hollandske og tyske, det er derfor intet under, at de ikke kan holde pris med fremmede«. ¹⁷ Ti år senere var der stiftet et »Selskab for Håndværkerstandens Forædling i Danmark«, og Rasmus Nyerup kunne nu skrive, at »Håndværksstanden (er) nu også omsider i færd med at blive udrevet af ukyndigheds, fordømmes, slendrians og urimelige vedtægters vold«. ¹⁸

Møllebyggerfaget var ikke et selvstændigt fag, men en del af tømrerfaget, og møllebyggerne var da også organiserede i tømrerlavet. Imidlertid udviklede møllebyggeriet sig i Jørgensens tid fra at være et fag, der var funderet på gamle velkendte teknikker, til et mere og mere specialiseret fag. Hvor møllebyggeriet i Jørgensens læretid byggede på traditioner, der (især for vindmøllernes vedkommende) var tydeligt tysk og hollandsk inspireret, blev inspirationen i 1820'erne og 30'erne hentet i England og Amerika. Der udvikledes ikke blot nye typer af kværne, sigter og andet maskineri, nej, nu eksperimenteredes også med helt nye kraftkilder. Jørgensen nåede i sin livstid at se de første dampmøller i København,¹⁹ men havde nok ikke mulighed for at forudse, at disse var starten på en udvikling, der med tiden helt skulle udkonkurrere de vand-, vind- og hestemøller, der var hans levebrød.

I Jørgen Jørgensens læreår (1790'erne) var der i København 37 tømrermestre, der i alt beskæftigede 779 svende og 63 drenge (lærlinge).²⁰ Tømrerfaget var dermed det største håndværksfag i hoved-

staden, og mens snedkerne havde i gennemsnit godt to svende pr. mester, havde tømrerne altså i snit omkring 21.

Fyrre år senere – omkring den tid, hvor Jørgen Jørgensen døde, var der i København 22 mestre med 443 svende og 46 drenge.²¹ Faget var således i aftagende, hvorimod snedkernes – ligesom de fleste andre håndværk – var i kraftig vækst. Man regner med, at der fra 1806 til 1835 var en stigning i håndværksmestre i København på 75%, mens befolkningen kun steg 18 %. Det skyldtes først og fremmest et større forbrug og nye varers fremkomst.²² Antallet af tømrermestre og -svende lå i 1830erne på samme niveau som før Københavns brand 1795, hvilket kunne tyde på, at der var sket en stabilisering efter den pludselige vækst i genopbygningsårene. Set i relation til befolkningstallet var der imidlertid tale om en reel tilbagegang, der måske skyldes, at der nu ikke mere måtte bygges i bindingsværk inden for Københavns volde. Af de 22 tømrermestre var der 4 eller 5, der lavede møllebyggerarbejde.

Hvor mange svende og drenge, Jørgen Jørgensen havde i sit brød i de unge år, er der ikke fundet vidnesbyrd om, men af tømrerlavets protokol ses, at et utal af drenge har lært tømrerfaget hos ham.

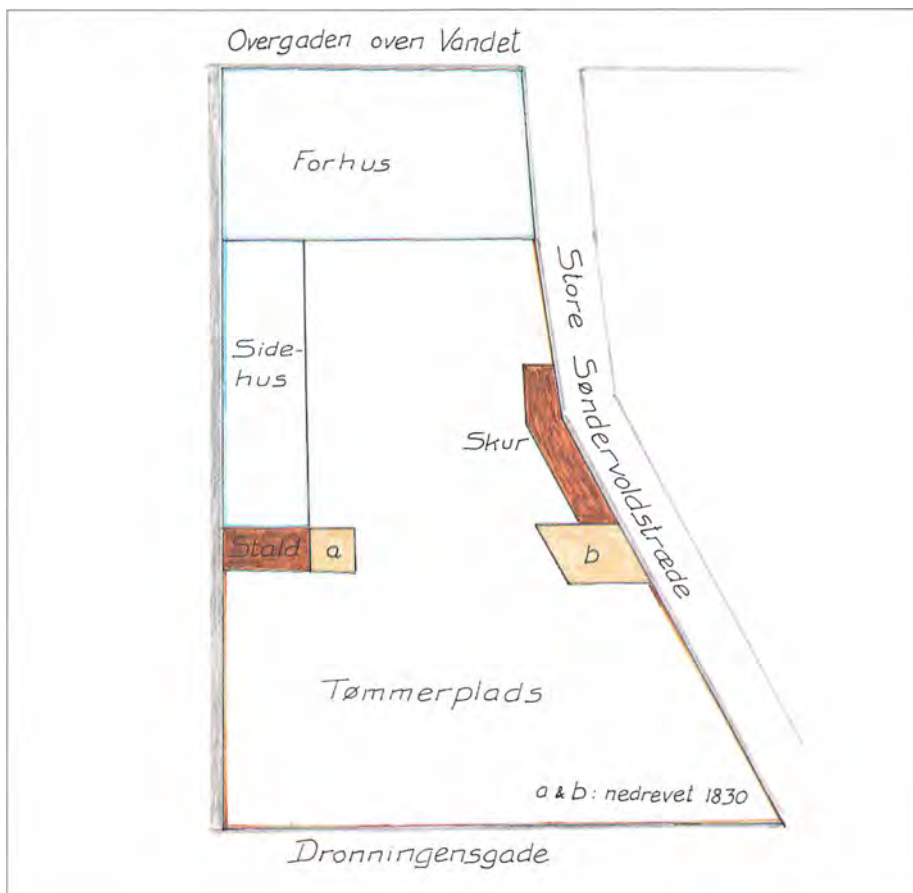
Ved hans død i 1838 var der 25 svende og tre lærlinge på lønninglisten, hvilket altså var over gennemsnittet for en tømrerforretning i hovedstaden.

Tømrerforretningens fysiske rammer

Jørgensens tømrerplads i Peder Hvidtfeldtsstræde 107, som han havde erhvervet i 1811, var en åben ubebygget grund i en ellers udbygget gade. Pladsen har tilsyneladende forekommet ham for trang, for i 1812 købte han et stykke på 270 kvadratalen af nabo-grunden nr. 106, som han lagde til sin egen grund (skødet læst 29. juli 1812).

Der var intet forhus eller beboelse på grunden, men en eller anden form for hus har der været, for Jørgensen havde sit kontor her og modtog også post sendt til »kontoradressen« i den periode, hvor han privat boede på Jagtvejsmøllen.

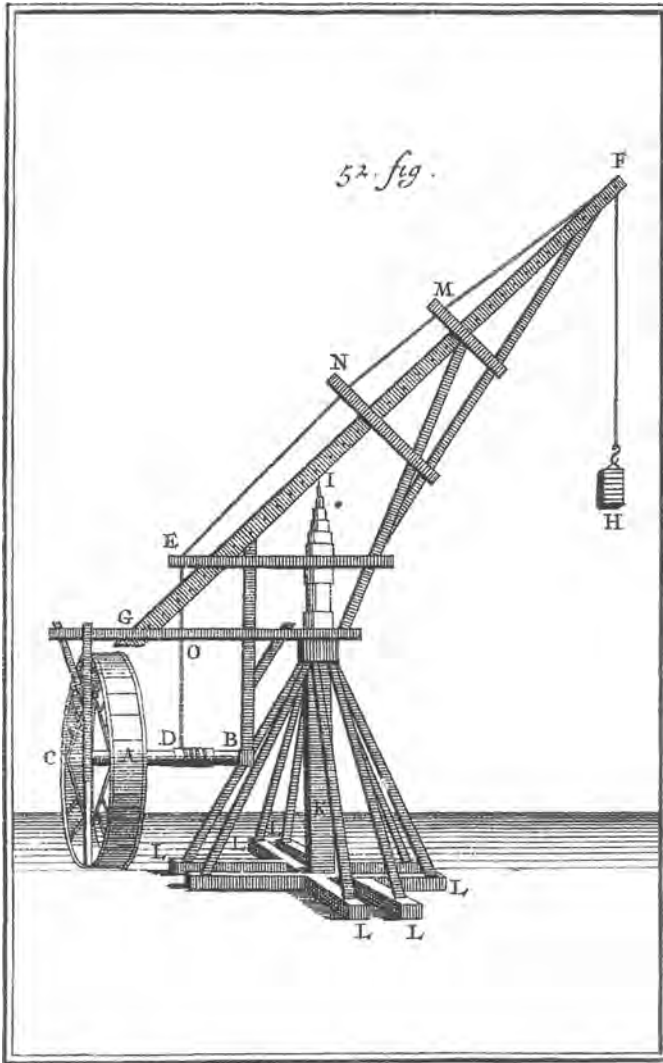
I 1827 købte Jørgensen ejendommen Overgaden oven Vandet 199 (skødet læst 24. december 1827), hvor der var en stor gårdsplads. Til gården hørte også et bolværk mod kanalen, hvorfra tømrer mv. kunne udskibes. Alligevel gik der to år, før han flyttede tømrerpladsen hertil. Måske skyldtes det, at han i skødet på gården

havde måttet skrive under på at ville respektere de eksisterende lejemål, og der var rent faktisk ikke ledige boliger i gården, da Jørgensen købte den. Hvad årsagen end har været, flyttede han først tømrerpladsen samtidig med, at han flyttede sin privatadresse til gården på Christianshavn.

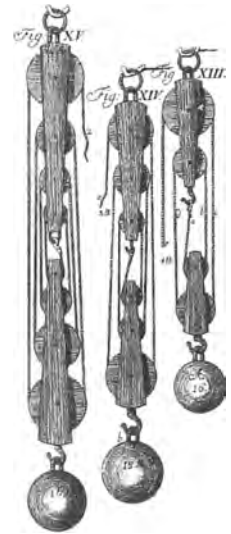
Gården på Christianshavn lå som en ø mellem Overgaden oven Vandet, Lille Søndervoldstræde, Store Søndervoldstræde og Dronningensgade. Langs Overgaden lå forhuset og langs Lille Søndervoldstræde et sidehus med lejeboliger. Langs Store Søndervoldstræde var en række skure, mens der langs Dronningensgade og den nederste del af Lille Søndervoldstræde ingen bebyggelse fandtes.

Efter at være flyttet ind i gården søgte Jørgensen i 1830 om lov til at fjerne et par gamle skure på grunden. I 1833 fik han tilladelse til

Forskelligt grej til at løfte og flytte tunge bygningsdele.

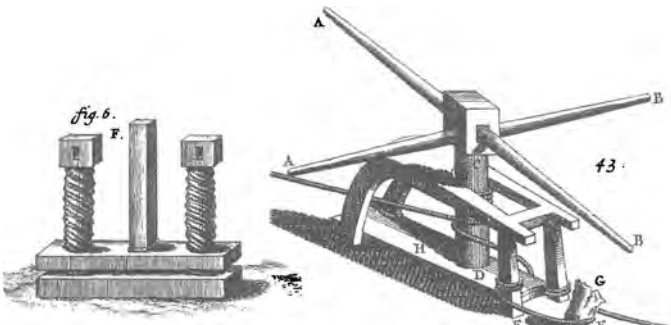
Alle tegninger er gengivet efter Martin Jensens bog »Byggeteknik omkring 1700«, København 1969.

Øverst til venstre en kran, til højre tre sæt taljer. Jo flere gange tovet kører frem og tilbage i taljerne jo lettere løft. En talje med 4 tovskeer i to blokke giver en udveksling på 1 til 4.

Nederst til venstre en tømmer-donkraft med skruer. Håndspagerne til at dreje skruerne med mangler.

Til højre et gangspil med lodret bom og fire håndspager.

at istandsætte nogle skure samt lave et nyt plankeværk langs de ubebyggede sider af gårdspladsen. De nyistandsatte skure har givetvis været værksted og lagerplads i forbindelse med den meget store og åbne gårdsplads, der indtil Jørgensens død tjente som tømmer- og tømmerplads. Bygningernes placering på grunden fremgår af et rids, der er lavet på baggrund af oplysninger i opmålingsprotokollen til arealskatten, se side 71.²³

Af skiftet fremgår, hvordan værkstedet var indrettet, og hvilke værktøjer, der fandtes. Der er meget lidt håndværktøj nævnt i skiftet, hvilket sikkert skyldes, at mester selv i de ældre år ikke deltog i det praktiske håndværksarbejde, og svendene havde hver deres egne værktøjskasser.

På værkstedet (et af skurene på tømmerpladsen) stod der 4 almindelige høvlebænke og en dobbelt, 4 par savbukke, en hjulstok (til at samle hjul i – kaldes også radstok) og en rund slibesten med bakke-trug samt en del forskellige modeller til møllebyggeriet.

Af håndværktøj kan nævnes træskruesnitter, 5 stryghøvle, 12 gamle plov- og falshøvle, forskellige bor fra 1/2 til 2 tommer, en stor knibtang, 7 skørsave, 1 fukssvans og en klovsav (brugtes til at flække planker med, førend den vand- eller hestetrukne båndsav blev opfundet).

Ellers bærer værkstedets inventar præg af, at møllebyggerfaget er et fag, hvor store, tunge bygningsdele skal løftes og flyttes. Hertil havde Jørgensen en kran, 2 gamle donkrafter, 2 små gangspil, en rambuk med rambuktov, 5 forskellige blokke (taljer) med udskiftelige skiver af pokkenholt, 1 ny taljeløber på ca. 80 favne og en masse tovværk.

På pladsen var også indrettet stald og vognport. Til transport havde Jørgensen dels sin ridehest, hvis sadel, dækken m.v. indgår i registreringer, men der var også en arbejdsvogn uden sidefjæle og en blokvogn med 2 bihjul, som må have været brugt til transport af de lange tømmerdele. Til vinterbrug forefandtes en jernbeslået slæde (kane) med fading af kurveflet og en stor arbejdsslæde. Der fandtes ikke nogen stadsvogn, men derimod en ny og en gammel rejsestol, som har kunnet gøres fast i en arbejdsvogn, så mesters transport aligevel kunne foregå rimelig bekvemt.

På pladsen var en stor samling materialer – nye som brugte, samt nogle maskiner, heriblandt en kornrensemaskine, en hakkelsesmaskine med trædeanordning og et fransk tærskværk. En fuldstændig

liste over, hvad skifterettens vurderingsmænd fandt på tømmerpladsen, findes i skiftet.

Arbejdets organisering

Tilhugning af tømmer og afbinding af konstruktioner blev foretaget hjemme på tømmerpladsen. Når bygningen var afbundet, blev tømmeret nummereret, og det hele skilt ad igen og fragtet til bestemmelsesstedet. Jørgen Jørgensen disponerede selv over heste og transportvogn, og efter flytningen i 1829 til Overgaden oven Vandet blev transporten yderligere lettet, idet delene til en færdig mølle nu kunne udskibes fra hans eget bolværk foran ejendommen. Ude på byggepladsen foretoges så rejsningen ved hjælp af taljer og toværk, som Jørgensen medbragte, og herefter blev bygningen beklædt og maskineriet stillet an. Når møllebyggerne ankom til byggepladsen, var fundamentet lavet – som regel af en lokal murer. Færdigindrammede vinduer blev medbragt fra en glarmester i København, så bortset fra grave- og murerarbejdet var det kun malerarbejdet, der evt. skulle bruges lokale folk til.

Af brevvekslinger med svogeren Valentin Hansen²⁴ og af et brev, som Jørgen Jørgensen i 1832 skrev til Brandkommissionen²⁵, fremgår, at mester selv i de første år rejste en del og tog del i det praktiske håndværksarbejde både på tømmerpladsen derhjemme og ude, hvor møllerne skulle rejses. Jørgensen og hans svende arbejdede over det meste af landet, men dog især på Sjælland.

Dette rejseri blev mindre med tiden og ophørte næsten, da han nåede 50-årsalderen, og firmaet var konsolideret. Mesters opgaver blev derefter mest at projektere nybyggeri og beregne tilbud, at koordinere og af og til tilse arbejdet og ellers tage sig af vedligeholdelsen af gården på Christianshavn og hvervet i brandkorpset – fra 1832 som major.

Under titel af fuldmægtig havde han ansat sin bror Hendric J. Jørgensen, der var uddannet teolog, men som fungerede som bogholder og skriver. Ude på byggepladserne tog formænd over som arbejdsledere. Ofte havde Jørgensen flere sjak med hver sin formand i gang på hver deres mølle. Kommunikationen mellem mester og formænd foregik pr. agende post. Et eksempel på et sådant brev fra Carl Frederik Holm, der var formand på byggeriet af Rønnede Mølle, findes i skiftet og er citeret i et senere afsnit om Rønnede Mølle.

Normalt blev en mølle bygget efter indgået kontrakt. Kontrakten

omfattede en beskrivelse af møllen – materialer og maskineri, mængde og kvalitet osv., om det var byherren eller møllebyggeren, der skulle udvælge materialer, en afleveringstermin og mulktens størrelse, hvis terminen ikke kunne overholdes, betalingsbetingelser etc.²⁶

Betalingen skulle ofte erlægges af flere gange. Første afdrag, når møllen var færdig til at rejses, det andet, når den var i en tilstand, så den kunne assureres i brandkassen, tredje, når den første kværn kunne tages i brug og sidste del ved afleveringsforretningen. Ofte blev afdragene dog først betalt i forbindelse med den næstkomende termin (11. juni eller 11. december), og i de svære år efter statsbankerotten skete det ofte, at møllebyggeren måtte stille sig tilfreds med at få prioritet i den færdige mølle. Da møllebyggeren ofte selv havde haft udlæg til tømmer, møllesten og smedearbejde, var der en forholdsvis stor risiko forbundet med en entrepriser. Med enkelte bygherrer havde Jørgen Jørgensen da også udeståender, der trak ud over mange år. En sag om manglende betaling for Engelstrup Vindmølle i Odsherred, som Jørgensen byggede i 1828-29, var endnu ikke afsluttet, da han døde i 1838!

Måske som resultat af disse forhold betaltes tømmer, jern, vinduer, møllesten, sejl og andre materialer sjældent kontant. Som regel blev udgiften ført i en kontrabog og blev så modregnet i det tømmer- og møllebyggerarbejde, som Jørgensen udførte for sine leverandører. De obligationer med panteret i fast ejendom, som han ofte måtte nøjes med i stedet for rede penge, måtte Jørgensen af og til pantsætte til sine leverandører som sikkerhed for de varer, han aftog. Alle håndværkere og handlende var jo mere eller mindre i samme båd, og sådanne regnskaber ifølge kontrabøger, veksler m.v. kunne løbe over mange år, uden at der blev udvekslet så meget som en skilling. Ofte oprandt regnskabets time først i forbindelse med et skifte, når en leverandør var død, eller når én kreditor forlangte betaling og gik rettens vej, hvilket kunne sætte en sand dominoeffekt i gang, idet skyldneren så ikke havde anden udvej end at presse sine egne debitorer, som så måtte inddrive egne tilgodehavender osv.

De ansatte og deres forhold

I Jørgensens læretid var det almindeligt, at håndværksdrengene og -svende boede hos deres mester. Svendene var næsten altid ugifte, og efter nogle år på valsen var det nærmest reglen, at man kom

hjem og blev mestersvend for så at gøre sit mesterstykke og vinde borgerskab som selvstændig mester, hvorefter man stiftede familie. Den udvikling havde Jørgensen selv gennemgået, men det giver næsten sig selv, at i tømrvirksomheder med 25-30 ansatte kunne de ikke alle sidde med ved mesters middagsbord; og bortset fra broderen Hendric J. Jørgensen, der boede i en af lejlighederne i Jørgen Jørgensens ejendom på Christianshavn, og en brorsøn, der var i lære hos ham i 1831, boede ingen af de ansatte hos mester. Enkelte af Jørgensens svende var da også såkaldte viverkarle (gifte svende) med eget hushold. Et par af disse gifte svendes sønner blev i øvrigt siden udlært hos Jørgensen.²⁷

Svendene boede dog alle i rimelig nærhed af deres arbejdsplads. Et par stykker boede blot nogle huse længere oppe i gaden (i nr. 190); men de fleste boede i gaderne lige deromkring: Dronningensgade, Prinsensgade og en enkelt på Amager Torv. Tre af svendene boede i Nyboder.

Et indtryk af de boliger, svendene boede i, fås f.eks. af en lejekontrakt, der ligger i skiftet efter Jørgensen. Det drejer sig om de to brødre Carl Frederik og Jens Christian Holm, der begge arbejdede for Jørgensen, den ældste som formand, også kaldet tømmerpole-
rer, den yngre som tømrvend. De boede sammen med deres mor i en lejlighed på kvisten i Prinsensgade 300. Boligen bestod af et værelse til gaden, et kammer samt køkken og adgang til et fælles tørreloft. Den halvårige leje var 24 rdl. sedler, alle skatter iberegnet. Hertil skulle dog lægges udgifter til natrenovation og skorstensfejning. Lejeren skulle renholde trappen mellem første sal og kvisten samt renholde lokummet i gården efter tur med de andre af husets beboere.

Selv om svendene ikke boede hos mester, er det tydeligt, at der ikke blot var tale om et almindeligt arbejdsgiver/arbejdstager forhold. Flere af hans svende var unge ugifte mænd, der som brødrene Holm boede med deres mor og evt. en flok yngre søskende. Det gjaldt også Hans Chr. Christensen, hvis løn, når han arbejdede udenbys, blev udbetalt til hans mor, så hun kunne forsørge familien. Og når de to brødre Holms lejekontrakt ligger i Jørgensens skifte, skyldes det, at han optrådte som kautionist og selvskyldner for deres lejemaal. Pengene til huslejen betalte Jørgensen, og der blev så trukket et fastsat beløb af hver af de to brødres ugeløn.

Jørgensen havde også kautioneret for en afdød svends enke, så

hun kunne få sig en lotterikollektion til forsørgelse af sig selv og sine umyndige børn, og for en anden enke efter en afdød svend måtte Jørgensen kautionere for husleje – og da hun aldrig havde noget at betale med, var det i praksis Jørgensen, der hæftede for huslejen.

Arbejdsdagen for en tømrer var lang. Jørgensens brorsøn, Christian Jørgensen fra Bromme Mølle, kom, efter at hans far var død, som 16-årig i lære hos farbroderen. I et brev hjem til søsteren Caroline i Bromme Mølle skriver han dels, at han har måttet bruge ret mange penge på værktøj, dels at han »hver morgen er oppe henad kl. 6, til hvilken tid vi begynder at arbejde på pladsen. For det første holder vi op at arbejde kl. 7 om aftenen, men til maj skal vi begynde kl. 5 om morgenen, og holde op kl. 8 om aftenen; hvordan det så går med min opståen om morgenen skal du nærmere få at vide«. ²⁸

Jørgensens svende var aflønnet pr. arbejdsdag. Daglønnen kunne svinge med 1 mark fra svend til svend, men beregningsmåden var den samme. Året var delt i fire perioder: 1) oktober – marts, 2) april, 3) maj – august og 4) september.¹ Daglønnen var om sommeren (maj – august) 1½ til 2 mark højere end om vinteren (fordi arbejdsdagen var længere). I april og september var daglønnen 1 mark højere end om vinteren, men altså ½ til 1 mark mindre end om sommeren. Under arbejde udenfor København blev alle daglønninger tillagt ½ mark. Formanden Carl Frederik Holm, der var den bedstlønnede af Jørgensens folk, fik om sommeren, når han arbejdede udenbys, 1 rbd. 1 mark (= 7 mark). De øvrige svende fik 5 eller 6 mark alt efter alder. Lærlinge fik halv svendeløn.

I kontrakter mellem bygherrer og møllebyggere på landet står ofte, at håndværkerne skal have fri kost og logi³⁰. Men af bevarede kontrakter i Jørgen Jørgensens skifte fremgår, at hans svende kun skulle have fri logi. Kosten derimod fik de mod betaling. Ofte indgik kostpengene i mellemregningen mellem bygherre og møllebyggermester, og pengene blev så trukket af svendenes løn. Kosten betales i 1830'erne med omkring 25 skilling om dagen. Til sammenligning kan oplyses, at i København kostede et pund groft rugbrød dengang mellem 2½ og 3¾ skilling, et pund oksekød 6-10 skilling og en pot brændevin 10-16 skilling.³²

Ud over svendenes løn indsatte Jørgensen tide- og sygepenge for dem i lavet. I de økonomisk trængte tider i 1830'erne skete det dog

Januar, februar, marts	(hjemme)	24½ dage á 4 m.	=	16.2.0
april	(hjemme)	24 dage á 5 m.	=	20.0.0
maj, juni, juli, august	(hjemme)	80 dage á 5½ m.	=	73.2.0
august ved Ugledie Mølle		8 dage á 6 m.	=	8.0.0
august hos kammerherre Raben		11 dage á 6 m.	=	11.0.0
september do.		24½ dage á 5½ m.	=	22.2.12
oktober, november, december do.		67 dage á 4½ m.	=	50.1.8
Fra november 1837 til 31. marts 1838				
heri byen		85½ dage á 4 m.	=	57.0.0
i april		22 dage á 5 m.	=	18.2.0
maj, juni		27 ¾ á 5½ m.	=	25.2.10
Fortjent				302.0.14
Udbetalt				233.2.4
Skyldig fra forrige afregning				16.5.11
Betalt for tre kvartaler til lauget				9.0.0
Betalt for kosten hos kammerherre Raben				
i 102½ dag á 25 sk.				26.4.2
				<u>286.0.1</u>
Til gode				6 rbd. 1 m. 10 sk.

Et lønregnskab for en svend fra januar 1837 til og med juni 1838 kunne se således ud.²⁹

ofte, at Jørgensen ikke fik betalt syge- og tidepengene, og han efterlod sig ved sin død en betragtelig gæld til lavet.

Møller, som Jørgen Jørgensen har arbejdet på

Anker Jesper Nielsen skriver i sin bog »Københavns Møller og Volde«, side 158, at Jørgen Jørgensen havde specialiseret sig i hollandske møller. Dette udsagn bygger han på oplysninger i en artikel af Torben Ejlertsen,³³ hvor det nævnes, at Jørgensen byggede Jagtvejsmøllen, Store Blegdamsmøllen, Engelstrup Mølle, Rønnede Mølle og Haundrup Mølle – alle hollandske møller. Nu byggede Jørgensen faktisk ikke Jagtvejsmøllen (som nævnt ovenfor flyttede han den blot), og Haundrup Mølle nåede han ikke længere med, end at tømmeret blev kørt ud til byggepladsen. Det blev i stedet tømmermester Balsløv, der efter Jørgensens død byggede møllen; og i betragtning af at de fleste nybyggede møller på denne tid var hollandske møller, kunne man med ligeså god ret sige, at alle tidens mølle-

byggere havde specialiseret sig i hollandske møller. Set i lyset af de snesevis af møller, som Jørgensen i sin 32 år lange karriere som selvstændig møllebygger må have arbejdet på, er det nok også lidt flot ud fra fem eksempler at slutte, hvad der var hans speciale. I skiftet nævnes et sted mellem 20 og 30 møller, og heriblandt er både vandmøller, stubmøller, hestemøller, trædemøller – og hollandske møller. Forskellige kraftkilder, der trak mange forskellige slags værker.

Bortset fra reparationsarbejder på Tiendegårdsmøllen i Himmerland, som Jørgensen udførte i årene, førend han fik borgerskab som tømremester, er det første kendte møllebyggerarbejde, som han forestod, Jagtvejsmøllen. Men da der, som beskrevet ovenfor, var tale om en flytning af en allerede eksisterende mølle, der blot skulle have sin ene melkværn suppleret med nok en melkværn, et par sigter og en skallekværn, vil den ikke blive videre omtalt her.

De i det følgende nævnte arbejder er arbejder, der omtales i skiftet, eller som der er dokumentation på i Fabrikkontorets arkiv (i Rigsarkivet) eller møllerlavets arkiv (Stadsarkivet). M.h.t. møllerne nævnt i skiftet skal man være opmærksom på, at de bedst beskrevne møller er dem, hvor der har været problemer af en eller anden art, og hvor det økonomiske mellemværende ikke var gjort op på dødstidspunktet.

St. Blegdamsmøllen

Den første mølle, som med sikkerhed vides at være opført fra grunden af Jørgen Jørgensen, er Store Blegdamsmøllen, der stod færdig og blev overdraget til møller Poul Petersen i juli måned 1822. Møllen var en gallerihollænder, der stod på en muret fod af 4 alens højde, hvori der var lavet gennemkørsel. Undermøllen var sammenbygget med beboelse og en sidebygning til lager m.v., så det så ud, som om den ottekantede mølle »stod på taget af huset«.

Møllen var traditionelt opbygget. De eksperimenter, der allerede var i gang med systemer til selvkrøjning (mekanisme til automatisk at dreje møllen i vind) og selvsvikning (mekanisme til regulering af sejfladen på vingerne), har ikke haft indflydelse på St. Blegdamsmøllen. Derimod var maskineriet mere avanceret og effektivt end på de ældre københavnske møller.

Møllen var udstyret med 2 melkværne af rhinske sten med en diameter på 58 tommer. Ved begge kværne var anbragt tromlesigter trukket med flor (silkestof). Den ene af sigterne var udelukkende

med flor, den anden havde forneden et stykke messingtwist (til kerne) af 1 alens bredde.

Ved den ene kværn var der ud over sigten på broloftet anbragt en grynsorterer med tromle. Den var betrukket med fire forskellige finheder messingtwist – den fineste til mel, de andre til tre forskellige slags gryn.

På broloftet var også ved »forlagt tøj« (opgearing ved indskydning af et ekstra stjernehjul) anbragt to skallekværne, den ene 63 tommer i diameter, den anden 66 tommer. Ved skallekværnene var placeret et komplet sorteresold til skalgodset og en blæsekasse.³⁴

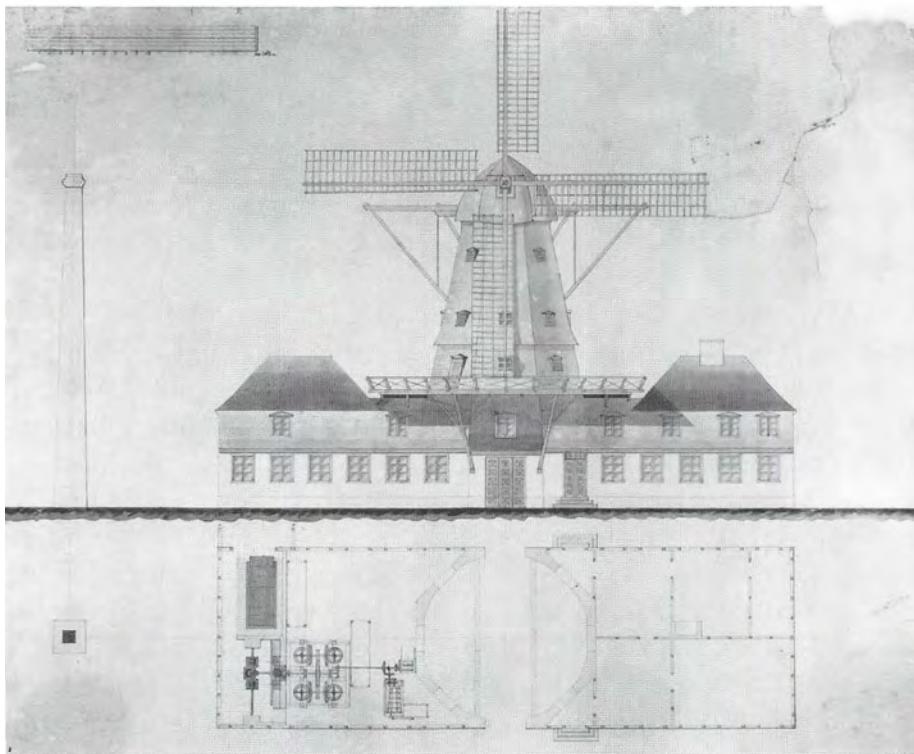
I 1822 var tromlesigten stadig at betragte som en ny og moderne afløser af den gammeldags slagsigte, som også kaldtes »beutling«. Tromlesigten vandt indpas i løbet af 1820erne og blev hurtigt så almindeligt udbredt, at et par jyske møllebyggere i en synsforretning over en nybygget mølle i 1831 forundrer sig over, at den er udstyret med »beutling«, hvad de fandt upassende for en moderne vindmølle.³⁵

Som et yderligere indicium på denne udvikling kan nævnes, at udtrykket »tromlesigte«, som siden skulle blive et helt selvfølgeligt ord i mølles og møllebyggeres vokabular, brugte Jørgensen ikke på dette tidspunkt. Han brugte det gamle udtryk »sigtekasse«, som også brugtes om slagsigten, men lagde så forklarende til »...med tromle«. På samme vis omtalte han tromlesortereren som »grynkasse med tromle til gryns sortering«.

Den gammeldags slagsigte bestod af en trækasse, hvori var placeret en skråtstillet smal pose af sigteflor, der i den ene ende var fastgjort til en gaffelformet stang, der førte kværnens rystelser videre til posen. Malegodset blev ledt ind i posen foroven. Melet dryssede gennem posens flor og ned i bunden af kassen, mens de grovere dele blev ført gennem den rørformede pose, der udmundede ved et hul i trækassen. Herunder sad som regel et groft sold til yderligere sortering.

Tromlesigten bestod af en roterende sekskantet tromle betrukket med twist eller flor. Tromlen var placeret svagt skrånende i en kasse, der stod i forbindelse med kværnen, således at malegodset blev ledt ind i tromlen foroven, mens mel og de grovere dele blev tappet af ved nogle meltude af træ i bunden af kassen.

At maskineriet i St. Blegdamsmøllen var mere effektivt end normalt, kan være forklaringen på, at ejeren, Poul Petersen, blev mis-

Store Blegdamsmøllen, som Jørgensen byggede i 1822. Det er ikke den originale konstruktions-tegning, men sandsynligvis en tegning fra 1854, da møllen fik dampmaskine. Bemærk skorstenen. (Københavns Bymuseum).

tænkt for at bruge flere kværne, end han havde tilladelse til, hvilket gav anledning til, at møllerlavet foretog en undersøgelse og bl.a. afkrævede møllebygger Jørgen Jørgensen en erklæring om, at han kun havde forsynet møllen med de to melkværne og to skallekværne.³⁶

Engelstrup Mølle i Odsherred

Den 21. maj 1828 afgav Jørgen Jørgensen tilbud på en hollandsk mølle, som møller L.W. Ostenfeld i Engelstrup i Odsherred ville lade opføre i stedet for en nedbrændt stubmølle. Tilbage af stubmøllen var kun noget jerntøj og en vindvogn (gangspil på hjul til at krøje, dvs. dreje møllen op mod vinden). Disse ting skulle genbruges i den nye mølle.

Jørgensens tilbud blev accepteret den 24. maj, og arbejdet gik i

gang straks derefter. Møllen var en ottekantet hollænder – 13 alen i diameter forneden og med 3 etager. Første etage var 6 alen høj, anden etage 5½ alen og 3. etage 3 alen. Herover var hatten. Vindfanget var 33 alen.

Møllen blev bygget på et fundament af kampesten med en gennemkørselsport. Stolper såvel som bjælker var af Calmertømmer (fyr). I hatten var drejekrans, bjælkelag m.v. af fyr. Kun hovedstykker, vindbjælken og tapbjælken, der bar vingekselen, var af egetræ. Udvendig blev møllen beklædt med overfalsede brædder. Hatten blev tækket med gennemskårne brædder beklædt med egespåner.

Ringene, som hatten drejede på, var forsynet med støbte jernklodser, hvilket var noget temmelig nyt. I de ældste hollændere drejede hatten træ mod træ.

Maskineriet bestod af en 60 tommer skånsk grovkværn og en 48 tommer rhinsk sigtekværn med sigte- og gryntromle. Gryntromlen havde 4 slags jerntwist – én til mel og tre til gryn. Derforuden var der en skallekværn med tilbehør. Skallekværnen blev drevet nedefra med forlagt tøj. Den fik »løst segl«, også kaldet et balance-segl – til forskel fra de gamle faste segl (det jern, der forbinder møllestemmen med aksel). Møllevingerne blev fremstillet af 11x12 tommer pommerke fyrrebjælker uden laskning (hele længder).

Det er iøjnefaldende, at Jørgensen i selve bygningen brugte relativt meget importeret (fyrre) træ og meget lidt eg. Maskineriet var mindre end i f.eks. St. Blegdamsmøllen, men tilsyneladende af samme kvalitet. En fornyelse var dog dels jerntwisten på sigterne (i stedet for messingtwist) og skallekværnens balancesegl, der da også af Jørgensen beskrives som »skalkværnsjernet af de nu brugelige med løse sejle på midten«. Møllen, der kostede i alt 5300 rbd., blev overdraget til Ostenfeldt d. 29. juni 1829.

Når Engelstrup Mølle er så relativt godt beskrevet, skyldes det, at den gav anledning til mange stridigheder. Efter at arbejdet var gået i gang, blev møller Ostenfeldt tiltalt for selv at have forårsaget branden af den gamle mølle. Da han heller ikke overholdt betalingsterminerne, gik arbejdet i en periode helt i stå. Ostenfeldt blev også uvenner med møllebyggerne (bl.a. om kosten), og så snart møllen var færdig, smed han Jørgensens folk på porten. Også Jørgensen selv kom han på kant med. I skiftet ligger et brev, som Jørgensen skrev til prokurator Holm, der var Jørgensens sagfører i sagen mod Ostenfeldt. Dette brev viser med al ønskelig tyde-

lighed, at den gode Jørgensen var endog meget forbitret på møller Ostenfeldt, som han omtaler som uartig og uærlig.

Jørgensens irritation over Ostenfeldt gik også ud over prokurator Holm, som Jørgensen i et brev til sin svoger omtalte som »et forbandet snøvl«!

Islevgårds Mølle – konsulentopgave 1829-30

Som opfølgning på Fabrikkontorets kampagne for at få bygget flere moderne handelsmøller kom i 1820'erne mange ansøgninger om lån til opførelse af især hollandske vindmøller. En af ansøgerne var grosserer Andreas Frederik Beyer, der den 23. april 1828 søgte om 2.000 rbd. fra Industrifondet til opførelse af en vindmølle ved Islevgård (Rødovre sogn).³⁷

Den mølle, Beyer ville opføre, var i sandhed en ny og moderne mølle. Han ville udstyre den med selvkrøjning og selvsvikning. Også maskineriet skulle være nyt og moderne med engelske sigter med afkøling af melet, så det ikke klistrede sammen.

Ansøgningen sendtes af Fabrikkontoret til udtalelse hos møllebygger Brede, der gav udtryk for, at krøjesystemet var udmærket, men han mente, at selvsvikningsmekanismer altid ville være udsat for reparationer. De engelske sigter (var sandsynligvis børstesigter) troede han heller ikke på ville komme til deres ret i en vindmølle, der jo ikke ville komme til at gå så konstant som de engelske dampmøller. Så mente han i øvrigt, at der var for lidt plads i møllen til afkølingssystemet. Det kunne tyde på, at det ikke blot var en afkøling af kværnen vha. en luftstrøm, Beyer ville lave, men en regulær Hopper-Boy (se fig. side 86).

Beyer tog til genmæle. Han mente bestemt, at de engelske sigter var en forbedring i forhold til de danske, om end man måske ikke fik så meget ud af dem i en vindmølle som i en dampmølle. Sikker som han var i sin sag, søgte han det endnu ikke bevilgede lånebeløb forhøjet, så han kunne anstille nogle forsøg med en ny indretning på vingerne. Trods Bredes skepsis bevilgedes Beyer den 10. december 1828 2.000 rbd. som lån af Industrifonden. Men det gik ikke helt efter planerne, og byggeriet trak ud.

Hvornår Jørgen Jørgensen blev koblet på projektet, og om det skete på Beyers eller Fabrikkontorets foranledning, har det ikke været muligt at få rede på, men den 16. januar 1830 optræder Jørgen Jørgensen første gang i Fabrikkontorets sagsakter ang. Islev-

gårds Mølle. Da havde arbejdet været i gang i et lille års tid, og Jørgen Jørgensen modtog en forespørgsel fra Fabrikkontoret om, hvor langt projektet var nået. Jørgensen svarede, at arbejdet var skredet meget langsomt frem, »formedelst adskillige af Beyer anstillede forsøg og derved foranledigede forandringer på modellerne«.

Den 17. februar rejste fabrikkdirektør Rawert selv ud for at tage møllen i øjesyn. Skroget var færdigt og hatten påsat med sin selvkrøjemekanisme (vind-rose), men hele foråret måtte forudses at medgå, før møllen kunne sættes i gang.

Rawert noterede ved besøget: »I indretningen forefindes en del nyt, som vidner om, at Beyer er en tænksom mand, men mangler teori og praksis« og videre, at »arbejdet, hvis udførsel Beyer selv har bestyret er mådeligt, samt at det hele ikke vil kunne komme til at præstere, hvad det ville have præsteret, hvis det fra begyndelsen havde været udført af kyndige folk«. Den sidste bemærkning lader ane, at Jørgensen først, da tingene var ved at gå skævt, var blevet »hægtet på«.

I løbet af 1829 havde Jørgensen rejst derud ikke mindre end 72 gange, som han fik betalt med 2 rbd. pr. rejse. Bortset fra levering af et sækkevindehjul, et nyt drev og en del hvidbøgskamme er Jørgensens egne folk ikke inddraget i arbejdet. Jørgensen har tilsyneladende blot været konsulent eller rådgiver for Beyer og dennes egne folk. Faktisk har han kun haft en svend på pladsen i én dag og en formand i 1/2 dag. At Beyers folk ikke har været garvede møllebyggere fremgår bl.a. af, at de ikke var i besiddelse af taljer og toværk til rejsningen af møllen, men måtte leje disse hos Jørgen Jørgensen.

Den 26. april 1830 bevilgedes yderligere et lån på 1.000 rbd. Da var møllen færdig til at male og var på vegne af Sjællands Stift synet af Jørgen Jørgensen og mekanikus Winstrup i fællesskab. Møllen var bygget på en undermølle af kampesten. Ottekanten var tækket med halm og indvendig udkastet med ler. Vingefanget var på 38 alen.

Beyer havde kun bevilling til at bruge én melkværn, men møllen var forberedt, så der evt. siden kunne indsættes endnu en melkværn. Melkværnens sten var 60 tommer i diameter. Herudover var der to skallekværne a hhv. 72 og 66 tommers diameter, samt en brækkværn af 54 tommers diameter med sigteværk og grynværk. Disse fire kværne var placeret rundt omkring den centrale stående aksel, hvor der altså også var gjort plads til en evt. kommende femte

kværn. Aksler og andre dele, der traditionelt var af træ, var i Islevgårds Mølle af støbejern.

Desværre har det ikke været muligt at finde en detaljeret beskrivelse af de tre vigtigste nyheder i Islevgårds Mølle, nemlig selvkrøjnings-, selvsviknings- og afkølingssystemerne. Meget tyder dog på, at Beyers mølle var endog *meget* inspireret af et manuskript, som O.J. Winstrup skrev i 1817: »Forslag til en nye og forbedret Vindmølle«. Den følgende beskrivelse af Winstrups forbedrede mølle er hentet fra Dan Ch. Christensen: »Det moderne Projekt«, København 1996, s. 728 ff.

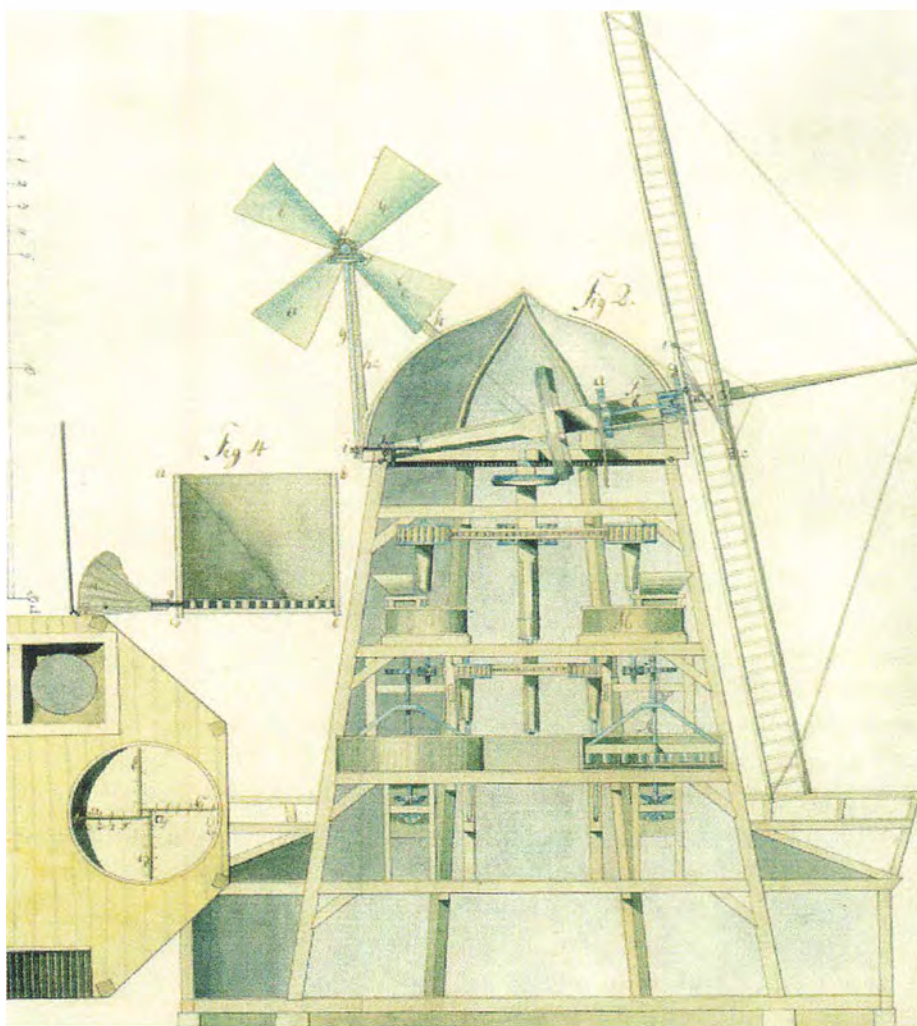
Køleindretningen, som Winstrup beskrev, var en indretning, som blev opfundet af amerikaneren Oliver Evans (1755-1818). Dan Christensen fortæller: »Køleværket var en mekanisk indretning med tre forskellige bevægelser iværksat af én roterende kraft. Apparatet bestod af fire river med skråtstillede tværbrædder. Disse fire river var forbundet med fire skråstivere, fæstnet på en krans, der kunne glide op og ned af den vertikale aksel, ligesom en kugle regulator på en dampmaskine. På den måde kunne riverne glide op og ned afhængigt af melmængden i det runde kar. Rivernes operationshøjde kontrabalanceredes af fire lodder, der var forbundet til hver sin skråstiver.« (se fig. side 86)

Winstrup foreslog en vindrose som krøjesystem. Vindrosen sørgede for, at møllen automatisk orienterede sig på tværs af vindretningen. Beyers selvkrøjer *kan*, som også Torben Ejlersen³⁸ anfører, være leveret af O.J. Winstrup, der satte en tilsvarende på sin egen mølle Mariaslyst, men det er værd at bemærke, at Beyers mølle stod færdig fire år før Winstrups.

Selvsvikningen var en mekanisme, der skulle forhindre, at møllen havarerede i stormvejr. Møllens sejl kunne rebes ved hjælp af skøder, som via trisser og ruller blev reguleret af et gearsystem, der var koblet til vingeakselen.

Ikke alt var tilsyneladende lykkedes lige godt for Beyer. Efter to års drift måtte Jørgensen i august 1832 sende en arbejdsformand og en svend til Islevgård i 7½ dag. På regningen er anført udgifter til egetræ til armkiler og betaling for brug af tov og blokke (taljer), hvilket tyder på, at det er vingerne, der har været problemer med.

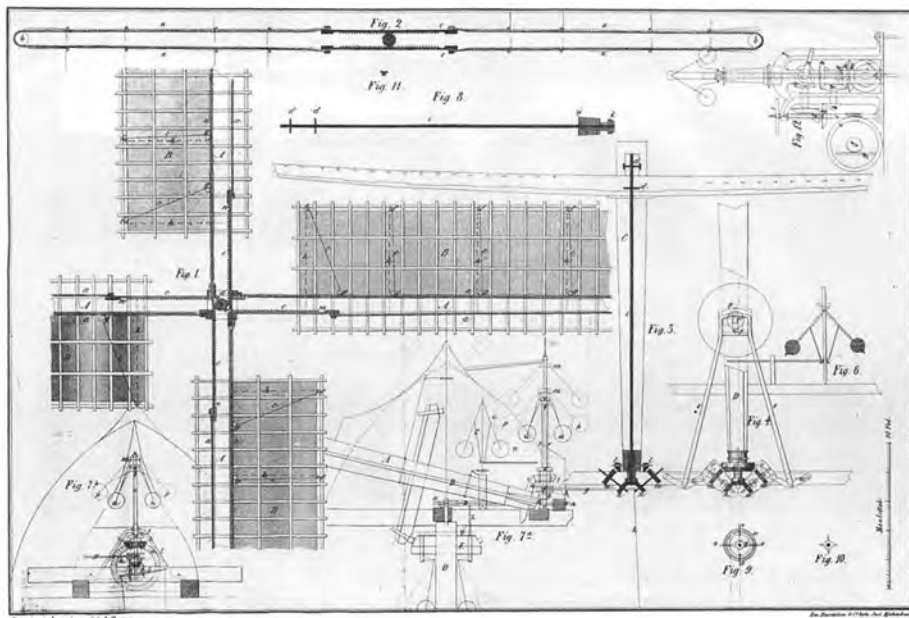
Beyers overskud af møllen har rimeligvis været så som så. I hvert fald fik Jørgensen for sin assistance, når noget skulle repareres, sin betaling i mel og gryn. Det skete i øvrigt ofte, at Beyers karl sammen

Winstrups »Nye og forbedrede Vindmølle«. Vingerne er trapezformede og beregnede til sejl. De er forsynet med ruller: 1, 2, 3. Hatten kører på kuglelejer i en fals. Under kværnene er placeret køleindretninger, de såkaldte »hopper boy«. Ses også på grundplanen til venstre. Nr. 4 er en kasse med blæsebælg til meloplagering. (Efter Dan Ch. Christensen: »Det moderne Projekt«, København 1996).

med melet afleverede et lille brev med følgende bøn: »Tjen mig i at låne mig Deres gamle skruer. Der er et par af de små valser, som igen har forskudt sig«. Det er tilsyneladende selvsvikningen, der driller – sådan som møllebygger Brede havde forudset det.

Disse sejl kan naturligvis have været de af Winstrup foreslåede tra-

J.A. Borums patenterede »Indretning til under Veirmøllernes Gang at regulere deres Seil«.

pezformede hele sejl, der rebes automatisk, som på Amerikamøllen bygget af Winstrup i 1814, men som bestemt ikke havde været nogen stor succes.

Ud fra de problemer, der opstod med Islevgård mølles vinger, kunne der dog lige så vel være tale om en vingetype opfundet af englænderen Stephen Hooper i 1789, og som kun Winstrups søn, P.J. Winstrup, har beskrevet på dansk efter en studierejse, han foretog i 1840³⁹. Disse vinger var forsynet med mange små »rullegardiner«, der ved et sindrigt system af ruller og gjorder kunne svikke vingerne.

Senere skulle møllebygger J.A. Borum udvikle en vingetype, der som Winstrups brugte hele sejl, men med en svikningsmekanisme, der var stærkt inspireret af Hoopers »rullegardiner« (se tegning). Systemet fik aldrig den store betydning, idet klapvingerne nu vandt frem; de var langt mindre problematiske i drift.

Det, der lykkedes bedst ved Beyers mølle, var nok selvkrøjemekanismen. Topografen Nicolai Severin Sterm skrev i 1834, at møllen var »indrettet til at dreje sig selv i vinden, hvilket den gør til fuldkommenhed og med megen lethed.«⁴⁰

Jørgensen og Beyer bevarede kontakten indtil Jørgensens død. Mindre end en måned efter kunne man læse i Berlingske Tidende, at Islevgård med mølle ville blive bortsolgt på auktion.

Møllen, som aldrig blev bygget

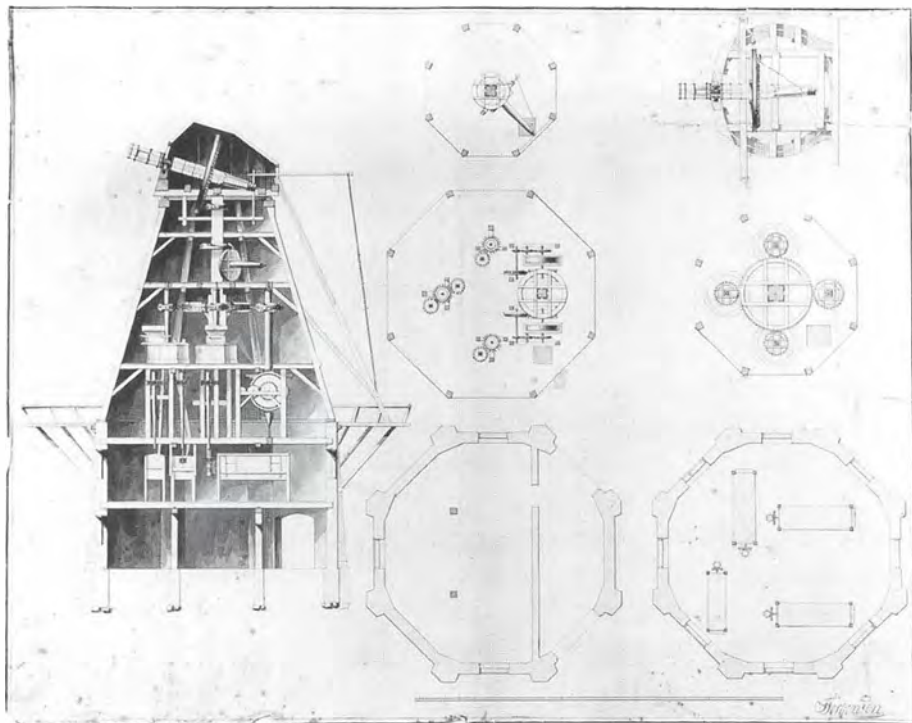
Alle håndværkere oplever, at arbejde, de har givet tilbud på, bliver overdraget til andre. Det skete også for Jørgen Jørgensen, da han i maj 1831 afgav tilbud på en hollandsk mølle, der skulle bygges i Guddum sogn i Himmerland. Bygherren var finansminister, grev Ernst Schimmelmänn, der – ud over godset Arensborg i Holsten og et palæ i København – ejede grevskabet Lindenberg.

Den nye mølle var faktisk afløseren af den Tiendegårdsmølle, som Jørgensen i 1804-05 havde lavet reparationer på. Den gamle mølle var tidligere på året blevet flyttet, men nedbrændte kort tid efter ved lynbrand. Nu skulle der så opføres en ny mølle, og grev Schimmelmänn indbød to møllebyggere til at afgive tilbud. Den ene var møllebygger Reimer i Papendorf i nærheden af Arensborg i Holsten, den anden var Jørgen Jørgensen.

Møllebygger Reimer fra Papendorf havde lavet en del slusearbejde ved Arensborg og var derfor kendt af Schimmelmänn – og så talte de jo samme sprog (tysk). At Jørgensen blev spurgt, skyldtes nok ikke, at han som ganske ung mand havde arbejdet på stedet, for dengang hørte Tiendegårdsmøllen under godset Guddumlund, som siden var opkøbt af Lindenberg, men grev Schimmelmänn havde rigtig meget kontakt med hofråd Hambro i København. Hofråden brugte selv Jørgensen som møllebygger og kan have anbefalet ham til Schimmelmänn.

Jørgensen afgav et meget detaljeret tilbud på en mølle, som han mente var en »fuldkommen god og complet mølle, som i tømmer og indretning /:når muren undtages/: kunne svare til en af Københavns hollandske møller«. Jørgensen gjorde opmærksom på, at prisen jo uundgåeligt også ville blive derefter (i alt 9.006 rbd.), men at noget ville kunne spares ved at tage simple materialer.

Det tilbud, Schimmelmänn modtog fra Reimer i Papendorf, var ca. en tredjedel billigere, men resultatet blev også derefter. Møllen, der blev bygget, var selv efter himmerlandske forhold meget gammeldags. Den var bygget traditionelt som de fleste ældre jyske holændere med kampestenskælder og stråtag. Den var udstyret med gammeldags slagsigte, og hat og drejering kørte træ på træ – der var

Denne tegning er den eneste kendte (og signerede) tegning fra Jørgen Jørgensens hånd. Der er nok ikke tale om en arbejdstegning til en mølle, han selv har bygget. Mere sandsynligt er det, at det er en tegning af en mølle, som han har set eller hørt om. På etagen ud for galleriet ses to vertikale skallekvarne. Stenene er omgivet af kasser, der roterer i omvendt retning af stenene, hvorved opnås større effekt ved mindre vind. Tolkning af de tekniske detaljer er foretaget af møllebygger John Jensen, Vig, der ikke mener, at vertikale skallekvarne har været bygget i Danmark. (Tegning i Nationalmuseet).

altså ingen jernklodser, der kunne lette friktionen. Møllen var svagt afbundet og måtte allerede inden ibrugtagning forstærkes. Værst var det dog, at kort efter ibrugtagningen faldt en vinge ned, fordi den var for dybt indskåret, og efter ti år var vingeakselen kassabel.

Men hvad var det så for en mølle, Schimmelmann gik glip af? Selv om den altså aldrig blev bygget, skal den omtales her, idet Jørgensen selv gav udtryk for, at den svarede til de møller, der på det tidspunkt blev opført i København. Der er dog ét iøjnefaldende punkt, hvor den af Jørgensen projekterede Tiendegårdsmølle *ikke* svarede til de københavnske! Der var nemlig tale om en jordhollænder. Det vil sige, at den skulle bygges, så møllen blev krøjet fra en omgang på jorden, mens de københavnske møller generelt var gallerihollænde-

re, hvor omgangen, hvorfra møllen krøjedes, var placeret på et galleri over en muret undermølle.

Her skal man dog huske, at i det tæt bebyggede København var det nødvendigt at bygge vindmøllerne så høje som muligt for at sikre, at vingerne kom op i vinden. Anderledes var situationen i Himmerland, hvor ingen større bygninger generede møllerne, hvor der var bedre muligheder for at vælge sig en hensigtsmæssig byggeplads, og hvor det blæser så meget, at det ville være helt unødvendigt at bygge møllen højere, end hvad der af hensyn til vingernes længde og mængden af maskineri var nødvendigt.

I nyere mølletiliteratur opererer man ofte med en hel række kategorier af hollandske møller: gallerihollændere, jordhollændere, voldhollændere, bakkehollændere, kælderhollændere.... Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at denne inddeling slet ikke brugtes i den tid, da møllerne blev bygget. I datiden ville man ofte, men ikke altid bemærke, om møllen havde galleri eller jordomgang, men hvor langt undermøllen måtte ligge over eller under niveau var for så vidt uinteressant for konstruktionen af den del af møllen, som møllebyggeren skulle lave. Fundamentet, hvis højde var et simpelt spørgsmål om mulighederne for at få vingerne op i vind, blev bygget af lokale folk og var normalt slet ikke indregnet i møllebyggerens tilbud.

Den mølle, Jørgensen ville have bygget ved Tiendegården, var forneden beklædt med overlagte brædder op i 6 alens højde. Herover skulle møllen beklædes med sammenpløjede brædder og egedækspån. Som en finesse, der går igen i flere af Jørgensen tilbud, nævnes, at der skulle sømmes lærred over hjørnerne på den ottekantede møllekrop for at tætnes under egespånene. Ved vinduerne blev der inddækket med bly. Møllen ville han indrette med fem kværne: 2 sigtekværne med 60 tommers rhinske møllesten, en grovkværn af 60 tommers skånske sten og 2 skallekværne af 60 og 66 tommers diameter med den fornødne indretning til skalgodsets og femerske eller halvgryns sortering.

Typisk for Jørgensen, og absolut i modsætning til hans holstenske kollega Reimer, var der forbavsende lidt egetræ i møllen. Kun i hatten – vingeakselen og det tømmer, der støttede den, var af eg, resten af fyr. Den stående aksel ville han lave af pommersk fyr, hvor man normalt i Himmerland (ligesom Reimer gjorde det) ville have valgt eg. Jørgensen fik altså ikke arbejdet. Han kunne ellers godt have

Joseph Hambro 1781-1848.

brugt det, for foråret 1831 var en tid, hvor han havde meget lidt at bestille, hvilket ikke just hjalp på en i forvejen anstrengt økonomi. Det fremgår af regnskaberne i skiftet, at han kort efter købte et komplet sæt jerntøj til en stubmølle. Hvilken stubmølle fremgår ikke; og opgaven har åbenbart ikke været så spændende, at han har fundet det ulejligheden værd at fortælle svogeren derom.

Derimod fortæller han om en anden opgave, som han løste for en af hovedstadens kendteste og rigeste mølleejere, og som gav et godt bidrag til den slunkne kasse.

Hambros engelske mel- og risemølle

Joseph Hambro (1781-1848) var købmand og bankier, men han var også udnævnt som hofråd af Frederik 6., og en af finansminister, grev Ernst Schimmelmans nærmeste rådgivere. Hambro, hvis familie var kommet til København som tyske jøder, var en af dem, der

– statsbankerot eller ej – klarede at arbejde sig op fra bybud til en af byens rigeste mænd. I 1831 anlagde han, som allerede omtalt, Danmarks første dampdrevne ris- og melmølle på den nordligste ende af Bodenhoffs Plads ikke langt fra Jørgensens hjem på Christianshavn. Pladsen blev efter den tid kaldt »Hambroes Plads«. På denne plads havde han samlet sin mølle, et bageri og et salteri lige i nærheden af havnen, hvorfra han havde nem udskibning.

Hambros dampmølle var bygget i England i 1831. Hovedindretningen var som i andre møller, men udført med mere nøjagtighed, ligesom flere dele, der traditionelt var af træ, her var udført af jern. Derimod var det særegent ved denne mølle, at kornet blev rensat, inden det kom på kværnen. En stærk blæseindretning skilte kornet fra støv og snavs. Kornet blev dog ikke vasket, som man gjorde i Amerika. Hambros mølle havde, ligesom ved flere af hovedstadens møller, en indretning til at tørre kornet, men manglede indretning til at afsvale melet, når det kom fra kværnen.⁴¹

Hambros mølle var som nævnt engelsk, men skulle jo dog samles og stilles an i København. Hvor meget og hvor lidt af dette arbejde Jørgen Jørgensen udførte, er der ikke dokumentation for, men i junitermin 1832 fik han en ret stor sum udbetalt for arbejde på Hambros Mølle, og han må i hvert fald her have haft lejlighed til at studere de moderne maskiner fra England på nærmeste hold.

Fredens Mølle – ombygning 1833

»Jeg har med grosserer Owen accorderet om en del bygningsarbejde for 1200 rdl. sedler, hvoraf jeg ingen penge eller betaling kan få førend 11. juni termin, og for at udføre dette behøver jeg nogle penge«. Sådan skrev Jørgen Jørgensen den 15. januar 1833 til sin svoger Valentin Hansen i Slagelse, og som så ofte før lettede Valentin Hansen vejen for svogeren, så han fik råd til at indkøbe materialer. Det fremgår ikke af Jørgensens breve, præcist hvad det var, han skulle bygge for dette ret store beløb, men det har sikkert været den nødvendige indretning til en helt ny produktion, som den engelskfødte grosserer Joseph Owen stod for at sætte i gang, og Owen må, ligesom folkene bag Hambros mølle, have været et spændende menneske at møde for Jørgensen.⁴²

Joseph Owen var født den 15. maj 1789 i London. Efter at have lært købmandshandel i Danzig og senere i Manchester endte han i 1813 eller '14 i København, hvor han fik borgerskab som grosserer

Joseph Owen 1789-1862.

A handwritten signature in cursive script that reads "Joseph Owen". The signature is written in dark ink and features a long, sweeping underline.

den 9. oktober 1815. Et halvt år senere blev han gift med en datter af den pengestærke grosserer George D. von den Pahlen.

Owen handlede især med vin og spiritus, men han var en alsidig mand, der var meget interesseret i den økonomiske og samfundsmæssige udvikling. Han oversatte bl.a. en i 1820 udkommet bog »Europa und Amerika oder die künstigen Verhältnisse der civilisirten Welt« fra tysk til engelsk. Owen havde alle antenner ude og fulgte nøje den moderne teknologiske udvikling. Han blev opmærksom på, at sukkerraffinaderierne, der før havde brugt okseblod til at klare sukkeret, nu mere og mere gik over til at bruge benpulver til dette formål.

Owen søgte derfor i 1821 om bevilling til at måtte oprette en benmølle. Den 30. august 1821 fik han sin bevilling til »at brænde og præparere benpulver« på Københavns Østerbro No 128, »St. Petersborg« kaldet, ved Trianglen. På denne adresse havde han en lille hestetrukken benmølle.

I 1827 købte han så Fredens Mølle, en hollænder bygget på Amager i 1720. Den var bygget som oliemølle af hollænderen Rolluf Hoogkerk, der havde givet den navn til minde om den da netop afsluttede Store Nordiske Krig⁴³. Som oliemølle var Fredens Mølle indrettet med stamper og derfor relativ nem at indrette til den nye produktion. Benmøller var som regel stampemøller med jernstamper, der gik op og ned i et trug, hvor der lå et stykke jern i bunden (kaldet »ambolten«). Men ved overtagelsen af møllen indførte Owen også en engelsk bygget benknusningsmaskine, hvis konstruktion ikke er kendt.

Benmelet fandt efterhånden også en anden anvendelse – nemlig som gødning. I oktober 1829 udgav Joseph Owen et lille hæfte, som han selv havde oversat fra engelsk: »Om Been-Gjødning. Beretning fra det Doncasterske Agerdyrknings-Selskabs Committee over Fordelelene ved at bruge Been til Gjødning«.

Ben blev efterhånden for dyre til gødningsformål, og Owen opfandt da en kunstgødning, som han søgte eneretsbevilling til at fremstille i marts 1833. Han beskrev sit produkt således: »Jeg tager fejeskarn fra gaderne eller såkaldet dagrenovation, ler og friske menneskelige ekskrementer i forholdsmæssige dele. Jeg forkuller til fuldkommenhed fejeskarnet. Jeg brænder leret i en rød hede. Jeg maler disse tvende produkter på en mølle til pulver, og siden tilsættes de menneskelige ekskrementer i sådan mængde, at det hele ser ud som tørt pulveriseret kul og besidder ingen ubehagelig lugt«. De »menneskelige ekskrementer« erhvervede Owen via en kontrakt med magistraten om natrenovation.

Eneretten fik han den 7. august 1833, men da var Jørgen Jørgensen allerede i gang med ombygningen på møllen. Der ligger desværre ingen kontrakter, der fortæller nøjagtig hvilke byggearbejder, Jørgensen konkret skulle udføre, men der kan ikke være tvivl om, at arbejdet havde at gøre med Owens nye produktion.

Efter en sand reklamekampagne i 1834 med serier af annoncer bl.a. i Berlingske Tidende gik produktet sin sejrsgang over landet og mistede først betydning, da man begyndte at importere guano.

Lille Mølle tegnet af Fattig-Holm i 1845 – syv, otte år efter at Jørgensen havde genopbygget den efter brand. Ved den lejlighed fik den løgformet hat. Den store grundmurede bygning er dampmøllen, bygget i 1832. Mellem de to møller ses et bindingsværkshus, der rummede hestestalden, og bag vindmøllen skimtes vognskuret. (Øregaard Museum).

Lille Mølle – genopførelse efter brand

Lille Mølle er en af de rigtig gamle voldmøller i København, hvis historie strækker sig tilbage til 1669. Den ældste Lille Mølle var en stubmølle. I 1783 blev denne imidlertid erstattet af en hollandsk mølle, opført af den daværende ejer Andreas Jensen Hallander (1753-1828).

I Jørgensens tid ejedes møllen af møller Boye Lorentzen, der havde købt den i 1809. Han disponerede over et værk med fire kværne, men det var ham ikke nok. I 1831 søgte han om tilladelse til at opføre en dampmølle i forbindelse med vindmøllen. Tilladelsen fik han i december 1832 samtidig med et tilsagn om støtte fra Industriefonden. Dampmøllen lå ganske nær vindmøllen og var forbundet

med denne med en bygning, der fungerede som stald for fire heste.⁴¹ Dampmaskinen skulle leveres af mekanikus og maskinbygger Carl Frederik Schjøtt. Denne forlod imidlertid landet, inden møllen var funktionsdygtig, efter at være gået fallit i 1833.

I 1837 blev ejendommen delvist ødelagt ved brand. Genopførelsen entrerede Boye Lorentzen med Jørgen Jørgensen om. Jørgensen gik i gang med genopførelsen i december 1837, og han havde – som altid – vældig brug for de penge, han kunne tjene herpå. Desværre var vinteren hård, og det betød at arbejdet kun skred langsomt frem. Den 1. februar 1838 skrev Jørgensen til sin svoger Valentin Hansen: »...hos møller Lorentzen har frostvejret standset mig aldeles, og der kan jeg ingen penge få, førend møllen og bygningerne ere rejst, hvilket så snart det bliver tøvejr snart kan ske, da bygningerne er også næsten afbunden. Hatten og gangtøjet mangler jeg materialer til, som Lorentzen har lovet mig for at kunne om mulig arbejde noget derpå«.

Møllen, der i 1783 var blevet bygget efter den tids skik med bådformet hat, fik ved genopbygningen den nu moderne og eftertragtede løghat. Den havde dog stadig efter genopbygningen manuelt krøjeværk og sejlvinger. Jørgensen genopbyggede både den hollandske mølle med dens to melkværne og to skallekværne, og nogle af de øvrige bygninger, der var nedbrændt. Dampmøllen derimod blev ikke sat i gang igen førend i 1854, og da lå både Boye Lorentzen og Jørgen Jørgensen på kirkegården ved Vor Frelsers Kirke.

Den ufuldendte – Rønnede Mølle

Den 24. november 1798 havde grev Danneskiold-Samsø på Gissel-feldt Kloster fået tilladelse til at opføre en vejrmølle på Borup Mark 153 favne fra Kistholm Vandmølle. Betingelsen var, at Kistholm vandmølle og Overbrodebeks Vandmølle – begge i Tryggevalde Amt – skulle nedlægges. Den nye mølle blev Rønnede Vindmølle. Denne mølle nedbrændte i 1837, og grev Danneskjold-Samsø ønskede nu at bygge en ny og bedre mølle.

I maj 1837 afgav Jørgen Jørgensen tilbud. Han forestillede sig en hollandsk mølle med tre kværne, nemlig en sigtekværn med 57 tommers rhinske sten og sigteværk, en grovkværn med 60 tommers skånske sten og en skallekværn med en 60 tommers engelsk sandsten, jernspand, blæsekasse og fast sorteresold. Der ville blive gjort plads til en fjerde kværn, som kunne anlægges, når det ønskedes.

Alle tre kværne ville han forsyne med støbejernsdrev. Den stående aksel ville han (som i alle de andre møller han byggede) lave af pommersk fyr.

Bygningen, der skulle være 15 alen i diameter fornedet og $7\frac{1}{2}$ foroven, ville han lave med to faste bjælkelag (tre etager) på en 6 alen høj muret fod.

Fodremmen ville han lave af 10x11 tommer Calmertømmer og ottekantstolperne af pommersk fyr (12x12 tommer). Det faste bjælkelag ville han også lave af 10x11 tommer Calmertømmer og med 6 a 8 bånd til hvert bjælkelag. Hver ottekantsflade ville han afbinde med tre kryds foruden stolper og løsholter ved vinduer og døre.

Møllen skulle afbindes med omgang (galleri). Til beklædning foreslog han fra mur og 4 alen op over omgangen høvlede, falsede og overlagte brædder, og derfra og til hatten simple brædder, der dækkedes af egespån. Hatten ville han beklæde med gennemskårne brædder og egespån. Til møllevinger foreslog han korte spidsvinger og lange laskninger (39 alen), og til hattens drejning skulle oplægges 36 støbte og afslebne sølestokke og slidejern. Denne ret store mølle ville uden fundament koste 6.723 rbd.

Tilbuddet skrev Jørgensen hjemme på Christianshavn den 16. maj, og den 28. maj indlogerede han sig på Rønnede Kro, hvor han gennemgik tilbuddet med Klosterets folk. Der var nærmest ikke det, der ikke var i vejen! Såvel greven som forvalteren og mølleren ønskede ændringer. Undermøllen ønskede man en etage højere (10 alen i stedet for 6). Det ville naturligvis også betyde et ekstra bjælkelag.

Man ønskede ikke én men to skallekværne og tre melkværne (den ene af disse, må være den, Jørgensen kalder en grokværn). Fundamentet ville de have bygget – ikke som normalt af kampesten – men af Faxe-kalk, og de ville have Jørgensen til at påtage sig entreprisen for murerarbejdet (hvad han normalt ikke gjorde).

Egespånene, hvis efterbehandling Jørgensen ikke havde i sit tilbud, ville man have tjæret, ligesom man ville have Jørgensen til i sit tilbud at indbefatte malerarbejdet, d.v.s. tre gange oliemaling af vinduer og døre. Endelig ville man have ham til at påtage sig entreprisen for et beboelseshus i grundmur (gule flensborgsten).

Greven betingede sig ret til en mulkt på 3 rdl. dagligt, hvis ikke arbejdet var færdigt 6 måneder efter aftalens indgåelse. Greven ville også have ret til at afholde syn over materialer og arbejde undervejs.

Det fik han, men på egen bekostning, hvis der ikke fandtes fejl. Mølleren hr. Vædele var utilfreds med grovkværnens sten. Han ville have de skånske sten i grovkværnen større og melkværnens rhinske sten mindre. Den ene sigtekværn ville han have udstyret med én rhinsk og én skånsk sten.

Endelig ville man have Jørgensen til at levere møllens inventar af taljer, 12 billejern, 2 klodspikkere, en 15 lispunds bismervægt, en tønde eller halvtøndemål, 1 skæppe, 1 halvskæppe, 1 fjerdingkar og en otting, sejlfloj og terser (til stenens vending ved bildning), nogle skruenøgler, en toldkop og et par bliklamper – i alt inventar for godt 156 rbd.

Nået så langt kom excellencen i tanke om, at han ikke ville have fodremmen af fyr (Calmertømmer), men af savskåret eg. Bjælker og bånd ville han have $\frac{1}{2}$ tomme (!) større i dimensionerne end foreslået af Jørgensen. Den stående aksel måtte ikke være af pommersk fyr, men af eg.

Greven troede tilsyneladende ikke på støbejerns holdbarhed, i hvert fald dekreterede han: »For så vidt som en del af jernarbejdet til møllens indretning er ansat til at forfærdiges af støbt jern, bemærkes det, at kun hjulene til at drive sigte og gryntromle [må være af støbejern], hvorimod alt det øvrige jernarbejde måtte være af smedet.« Diskussionerne om materialer og dimensioner varede fra maj til december! Prisen landede på 9.000 rdl. foruden inventar og møllerbolig. Men hermed var problemerne ikke løst!

Jørgensen satte sin bedste formand på opgaven. Carl Frederik Holm ledede arbejdet, som han udførte sammen med svendene Berthel Breum, Jens Chr. Holm og læredrengen Hans Peter Holm. Jens Chr. Holm var en bror til formanden. Læredrengens mulige slægtskabsmæssige forhold til de to voksne svende er ikke undersøgt.

Af et brev fra formanden til mester, der lå syg hjemme på Christianshavn, fremgår, at man på Gisselfeldt havde kasseret den medbragte aksel. En ny blev fremskaffet, og Holm vrissede: »Jeg har talt med sekretæren derom. Anmodet ham om, hvis han – eller klosteret rettere sagt – havde noget at observere ved den, at de da var så gode at komme dermed i tide og siden tav stille.« (gengivet efter udateret brev til Jørgen Jørgensen). Med hensyn til møllesten bad man Holm tage til Holbæk for at vælge sten der. Efter at have stået med en kasseret aksel, var Holm blevet forsigtig. Han lovede at tage

af sted, men skrev til mester: »hvilket jeg også lovede ham på de konditioner at klosteret sendte en mand med, som kunne udtage stenene efter hr. Vædeles smag på bonitet, for så mente jeg, såvel klosteret som vi var frie for al ubehagelighed og eftersnak, når de engang kom til møllen.«

Holm adviserede også mester om, at »Excellencen« var noget nøjeregnende i pengesager: »Hr. Jørgensen, De må endelig se at have kvitteringerne fæi [af tysk fähig = duelig, skikket, her: i orden], hvis de skulle forlanges, som der ikke tvivles om. Når han, excellencen kommer hjem, da vil han også synes, at der må være flere penge tilbage, derfor var det så godt, når der er sort på hvidt for, hvad de er udgivet til«.

I et brev af 1. februar 1838 fra Jørgen Jørgensen til svogeren Valentin Hansen i Slagelse fortalte han, at han var avanceret godt med arbejdet på Rønnede Mølle. Begge svogrene mærkede dog nu alderen tyngde. Valentin Hansen var sengeliggende, og Jørgensen skrev: »Det gør mig meget [ondt] at høre, du er syg. Denne stærke kulde bidrager også til at det er senere at blive restitueret, hvilket jeg ønsker af mit ganske hjerte snart måtte ske. Jeg har ej heller undgået dette. Jeg har været syg og sengeliggende siden januar månedens begyndelse og er endnu ikke vel, men gudskelov dog så vidt, at jeg kan være oven senge hele dagen, men kan og tør endnu ikke gå ud. Dette har sinket og skadet mig meget, tillige med det strenge frostvejr.« Jørgensen blev svagere og svagere og måtte oftere og oftere have besøg af amtskirurg Dørge. Da Jørgensen døde den 24. juni, var Rønnede Mølle ikke helt færdig, men dog så langt, at klosteret valgte selv at overtage færdiggørelsen.

Andre møller, nævnt i Jørgen Jørgensens breve og regnskaber

De bedst beskrevne møller, som Jørgensen arbejdede på, er de møller, hvor der stadig ved hans død verserede sager om betaling eller lignende. Mange arbejder gik dog heldigvis også »efter bogen«. Hvis disse overhovedet omtales, så sker det oftest kun i brevene, og da tit nærmest i bisætninger.

I et brev fra august 1832 fortalte han svogeren, at han skulle påbegynde arbejdet med en mølle i eller tæt ved Korsør, og i samme brev nævnte han, at han var ved at være færdig med Fjenneslev Mølle. I september 1833 (og igen i januar 1834) arbejdede han ved en papirfabrik på Vesterbro. For mølleforpagter Hee satte han i juni 1835

Glacismøllen, tegnet ca. 1825 af H.G.F. Holm. 1837 lavede Jørgensen nye vinger til den.

fire møllearme på den amerikanske Mølle på Vesterbro. Februar 1836 købte han 32 ruder glas til en mølle, der sikkert var den hollandske mølle, som blev tilhugget og afbundet i gården på Christianshavn for så i maj 1836 at sejles til Præstø.

Fra januar til august 1837 blev der arbejdet på Ugledie Mølle, og samtidig (i juni 1837) påbegyndte et andet sjak en hollandsk mølle for H. Moltke til Aagaard. Reparationerne samme sommer på Vordingborg Vandmølle var ikke noget ønskejob og gav heller ikke nogen særlig indtægt. Da det var udført satte han (i august 1837) nye møllearme på Glacis Møllen. August – september 1837 arbejdede en enkelt svend for kammerherre Raben (Lækkendegård?), men det forlyder ikke med hvad.

Svenden Chr. Paulsen oplyste til skifteretten, at han i september – december 1837 arbejdede på Auerup Mølle. En sådan har ikke kunnet findes noget sted, men det kan måske være en fejlskrivning for Haundrup Mølle, som var sat i arbejde for møller Niels Christensen, Ballerup, på Haundrup Ulvemose, Thune Herred?

Denne mølle nåede aldrig længere end til en bunke materialer, der lå og rådtede på marken, fordi Niels Christensen ikke kunne

skaffe sig adkomst til grunden. Niels Christensen omtales nogle gange som møller, andre gange som møllebygger. Han havde haft Ballerup Vindmølle, men var nogle år før gået fallit og var blevet umyndiggjort. Omstændighederne er ikke nærmere undersøgt, men Jørgen Jørgensen stod Niels Christensen nær og var også værge for den umyndige møller. De havde i fællesskab planlagt den nye mølle, som Jørgen Jørgensen skulle bygge alene for at få prioritet i møllen. Ballerup Mølle, som kun var ca. 8 år gammel, da Niels Christensen mistede den, var en ny og moderne mølle. Den kan meget vel være bygget af Jørgen Jørgensen, men bevis for det er ikke fundet.

Sammenfattende om Jørgensens møllebygninger – materialer og leverandører
Jørgensens møllebygninger var kendetegnet af, at han i sammenligning med sine samtidige kolleger brugte mere importeret tømmer – først og fremmest Calmer tømmer og pommersk fyr – og mindre eg. I deres konstruktion var hans møllebygninger ellers ret traditionelt opbyggede.

Det er ikke blot i de bevarede kontrakter, man kan se den hyppige anvendelse af det importerede tømmer, også i skiftets liste over materialer på tømmerpladsen findes mængder af svensk og pommersk fyrretræ. Brædder kunne være af mange forskellige slags. Jørgensen købte bl.a. Drammen-brædder, Fredrikshald-brædder, finske brædder m.v. I sit lager havde han også en del poppeltræ. Det er sikkert også poppel, der gemmer sig under betegnelsen »persetræ« (dvs. træ til persen/bremsen). Bemærkelsesværdigt er det, at Jørgensen aldrig brugte lærketræ og heller ikke havde det i sit lager, skønt træet var indført til landet i 1765 og senere blev meget anvendt til vinger, krøjeværker m.v.

I sine tilbud nævner Jørgensen aldrig pokkenholt som materiale for lejer el.lign. Som akselleje brugte han sølesten. Han må dog have kendt denne hårde træsort, for de taljer, han var så øm om, og som han tjente en ekstra skilling ved at leje ud til andre håndværkere, var blokke med løse udskiftelige skiver af pokkenholt.

Egetræ brugte Jørgensen til den liggende aksel (vingeakselen) og det tømmer, den lå i: hovedstykker/saxbjælker, vindbjælke og tapbjælke m.v. Men han brugte det også til skiver i drev og de store hjul (hattehjul og stjernehjul).

I skiftet ligger ingen regnskaber over anskaffet tømmer. Det kun-

ne tyde på, at Jørgensen købte sit tømmer kontant på de auktioner, der ofte annonceredes i Adresse-Avisen eller i Berlingske Tidende, når en skude med Calmertømmer, pommersk fyr eller andre udenlandske trævarer var ankommet og lå ved Børsen eller ved Hambroes Plads.

Træ til kamme (tænder i de store hjul) var altid hvidbøg. Disse købte Jørgensen som halvfabrikata hos skippere fra Cappeln ved Schlien nær Slesvig. Han handlede f.eks. med skipper M. Henrich Müller eller skipper Haack, Cappeln, hvis skib var beliggende ved Gammelstrand 158. Jørgensen gav typisk 4 til 6 rbd. pr. 100 kamme (4-5 skilling pr. stk.). Når han solgte dem videre til møllere, der selv kunne udskifte en ødelagt kam, fik han 10 skilling stykket.

Støbejern fik Jørgensen bl.a. hos jernstøber Niels Mogensen, Sophiegade 351 på Christianshavn. Han havde også udsalg ved Nybørs 63. Også B. von Würden i Stormgade 200 leverede masser af støbejernsdele til Jørgensens møller; ligeså isenkræmmer M.A. Heegaard og siden dennes sønner ved Nørreport. Smedejernet fik Jørgensen hos smedemester J. Flygger, Nørrebro 45.

Vinduer til møllerne leveredes i mange år af glarmester G.F. Hildemann, Torvegade No 115. I 1834 var Jørgensens gæld til Hildemann dog så stor, at de måtte indgå forlig om betaling. Herefter brugte Jørgensen glarmester J.G. Gabe, Kristalgade No. 56 (sandsynligvis fordi han ikke mere kunne opnå kredit hos Hildemann).

Hør- og isenkræmmer M.A. Heegaard var ikke kun en god samarbejdspartner omkring forskelligt støbegods, han leverede også møllesten til Jørgensen. Han havde et stort udvalg i østrigske og rhinske sten, som var opdelt i mange typer, der hver havde numre (de østrigske sten solgtes vist også tit som »rhinske sten«). Til grovkværne brugtes ofte de billigere røde skånske sten, og i skallekværnene altid engelske sandsten. Heegaards sønner reklamerede en del i Berlingske Tidende for deres store udvalg af møllesten.

Jørgen Jørgensen som maskinbygger

Maskineri i kornmøller

Var Jørgensens bygninger traditionelle i deres udformning, så var det anderledes med møllernes gangtøj og maskineri. Det er helt klart her, Jørgensens nytænkning gjorde sig gældende. Jørgensen brugte gerne drev af jern, således at de traditionelle stokkedrev er-

stattedes af støbte jerndrev. Tænderne på stjernehjulene var stadig af hvidbøg, så indgrebet var jern mod træ.

Han brugte også meget støbte og afdrejede aksler, som han fik fremstillet hos jernstøber B. von Würden eller hos jernstøber Niels Mogensen. Med Würden havde Jørgensen et samarbejde, der strakte sig fra omkring 1831 og til sidstnævntes død. Jørgensen lavede alt muligt tømrerarbejde for Würden (som afbetaling på jernet) – selv et nyt lokum byggede han til ham.

De fleste kværne, som vi ved Jørgensen har bygget, var traditionelle danske kværne med rhinske eller skånske sten – et enkelt sted (Lille Mølle) med franske sten, men f.eks. på Islevgårds Mølle blev der bygget engelske kværne med franske sten og afkølingsystem. Det var dog nok et ønske fra ejeren, grosserer Beyers side og ikke Jørgensens idé. Balancesegl til ophængning af kværnsten nævnes allerede i forbindelse med Engelstrup Mølle, der blev bygget i 1828-29.

Sigter var noget af det, Jørgensen gjorde meget ud af. Han byggede udelukkende tromlesigter, som blev bespændt med flor, som han købte hos klædehandler M.M. Salomonsen jun., Østergade 50, og messing- eller jerntwist. Også grynsorterer lavede han med tromler, bespændt med twist.

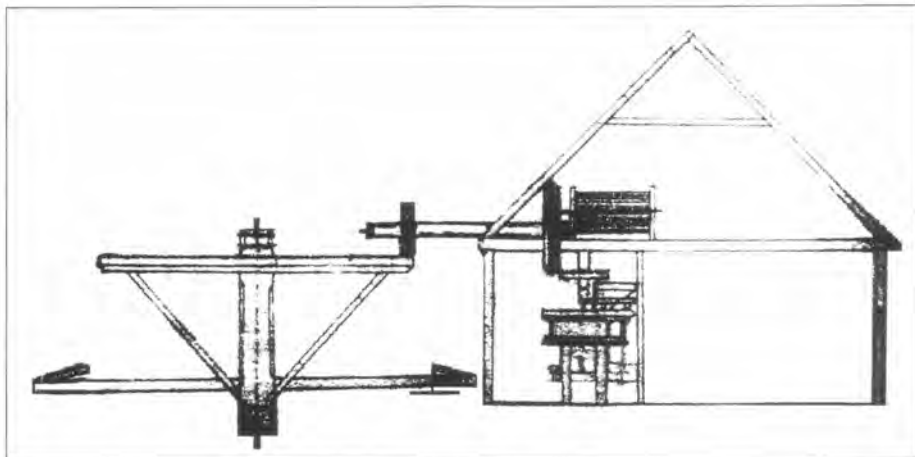
Det var dog ikke kun kornmøller, der havde Jørgensen interesse. I 1835 havde han bygget en vandsnekke (vandsnegl) til Juellunds Tørvemose under Giesegårds Stamhus. Snekken blev drevet af hestekraft. Den var dog ikke stærk nok og blev allerede i 1836 ombygget af en af Jørgensens svende.

Stampemøller må han også have lavet, i hvert fald stod der dele til et stampeværk på tømrerpladsen, da han døde.

En af de maskintyper, som Jørgensen eksperimenterede meget med, var tærskværker.

Tærskværker

Den første tærskemaskine blev opfundet i Skotland i 1732. Den var udformet som en række plejle på en bom, der drejedes af et vandhjul. Maskinen blev videreudviklet og fik i 1786 sin endelige udformning som en tromle, som kornet ledtes frem til ved to glatte fødevalser.⁴⁵ Da pigtærskemaskinen introduceredes i Danmark i 1852, udkonkurreredes de tromle-tærskværker, Jørgensen havde lavet. I skiftet efter Jørgensen ligger en tegning af en hestemølle, der trækker dels en kværn dels et tærskværk, der er placeret på loftet.

Tegning af hestemølle med kværn og tærskværk. Tegningen ligger i skiftet efter Jørgen Jørgensen, Landsarkivet for Sjælland.

Første gang, tærskværker omtales i regnskaberne, er i 1831, hvor Jørgensen købte en aksel til et tærskværk. Senere blev der nærmest tale om serieproduktion. Jerndelene til tærskværkerne havde Jørgensen udviklet sammen med isenkræmmer M.A. Heegaard.

Matthias Anker Heegaard havde fået privilegium i 1828 og anlagde et støberi på den udparcellerede Blaagaard. Han blev især kendt for sine plove og plovjern. Han støbte bl.a. den af Winstrup konstruerede svingplov, ligesom han støbte muldfjæle efter den Wood-Freebornske plov, som dengang var noget af det ypperste i dansk landbrug.⁴⁶

I juli 1833 lavede Jørgensen et fuldstændigt sæt modeller til at støbe alle hjulene til tærskemaskinerne efter. Det var en større investering, idet arbejds løn og materialer beløb sig til 316 rbd., så han må have stølet på en god afsætning.

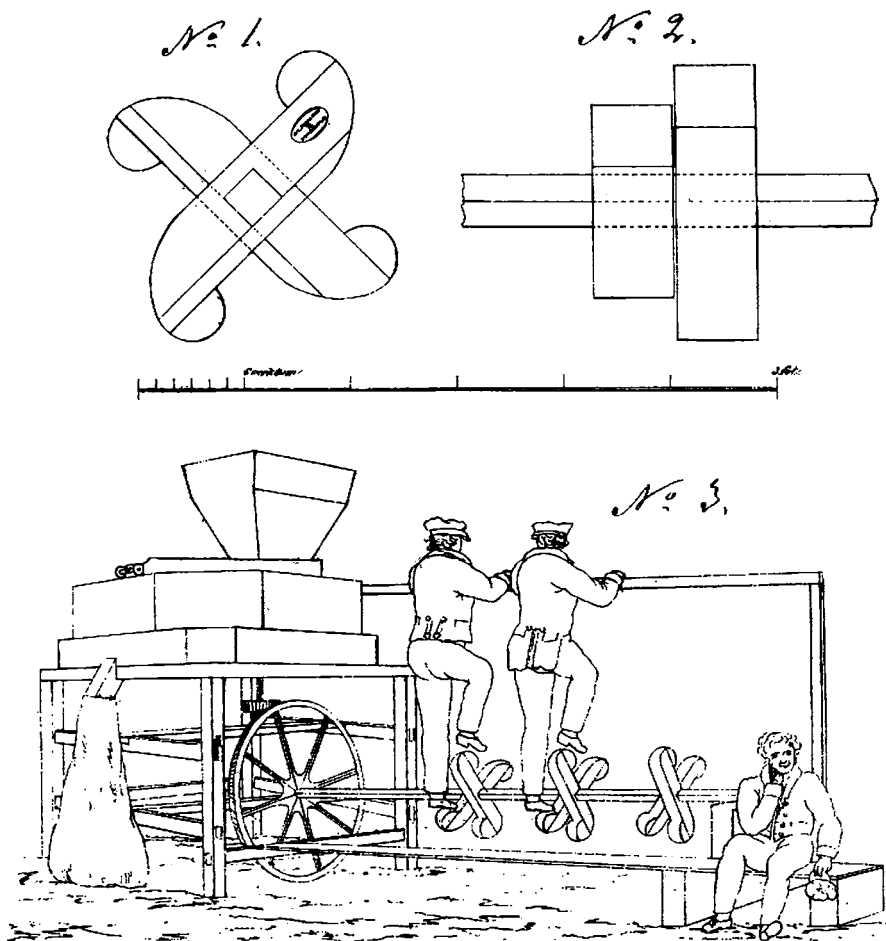
Heegaard støbte jerndelene til tærskværkerne, hvortil Jørgensen leverede tømmer og arbejdskraft til at samle og opstille de færdige tærskværker på det sted, hvor de skulle bruges. På samme måde lavede de hakkelsesmaskiner, som solgtes med en trædeanordning som drivkraft.

Trædekryds

Til at trække et tærskværk brugtes ofte en hestemølle – en hestegang med overtræk, d.v.s. at hestene trak på en bom vinkelret på

den stående aksel, på hvis øverste ende var placeret et stjernehjul, der fordelte kraften ud til drev, der stod i forbindelse med maskinerne.

Den 29. maj 1837 søgte Jørgensen Fabrikkontoret om tilladelse til at fremstille en særlig slags trædemølle, der kunne opfylde samme behov. Opfindelsen var gjort af en svensk assessor J. P. Iringius, der

ad No 049 Jørgensen 1835 J. P. Iringius

kaldte indretningen for »trampkors«. Det blev på dansk til »trædekryds«. Man satte »flere kryds på en jernaksel, hvorpå mandskabet opstiger og træder akselen rundt, og kan derved sætte enhver tærsk-, hakkelsesmaskine eller håndkværn i behørig gang, og give samme den fornødne hastighed«.

Nu havde Kommercekollegiet den 12. august 1835 givet grosserer Aspegreen 8 års eneret til at lade forfærdige disse trædekryds, så Jørgensen kunne altså ikke få den attråede tilladelse. Over for kollegiet gør sidstnævnte i utilslørede vendinger opmærksom på, hvad han mener om privilegieindehaveren og skriver bl.a. »Efter mit skønnende er derfor dette patent falden i aldeles urigtige og udelige folks hænder, som næppe vil kunne sætte den efter al sandsynlighed gavnlige indretning i gang her.« Jørgensen byggede ufortrødent og uden tilladelse nye trædemøller og var aldeles uforstående overfor Aspegreens krav om en afgift på 50 rdl. pr. stk. til ham som privilegieindehaver.

Trædekrydsenes effektivitet blev bevist ved en prøvetærskning på Amager i oktober 1835, hvor det bevistes, »at maskinen ved ikkun 4 mænds trædekraft udtærskede 16 travet byg i én time«.

Blandt køberne til disse trædemøller var bl.a. grev Moltke på Bregentved og Frederiksværk. Også denne indretning fremstillede Jørgensen i samarbejde med isenkræmmer M.A. Heegaard.

Jørgen Jørgensen som konsulent for Fabrikkontoret

Jørgen Jørgensen blev ofte brugt som vurderingsmand, når møller af en eller anden grund skulle takseres; men hans evner som møllebygger blev også udnyttet af Fabrikkontoret under det Kgl. Kommercekollegium.

Kontoret modtog mange ansøgninger om støtte til udvikling af forskellige mekaniske indretninger. Ofte havde fabrikdirektøren ikke selv nogen mulighed for at bedømme kvaliteten af de foreslåede projekter. Han brugte da ofte lærer ved polyteknisk læreanstalt Johan Arndt Dyssel (1798-1846), der var en dygtig teoretiker, men som af H.C. Ørsted engang fik skudsmålet, at han fortabte sig i gold kritik og i vidtløftig behandling af småting⁴⁷. Han krævede da også nærmest matematisk bevis for hver en detalje for at tilkende en opfindelse værdi. Dyssel måtte dog af og til erkende, at matematikken og tidens viden om de fysiske love ikke slog til.

Fabrikdirektør Rawert ville derfor også gerne høre folk med en

viden, der byggede på erfaring og lang tids praksis, og henvendte sig derfor ofte til ansete håndværkere i hovedstaden. Som eksempel på denne konsulentvirksomhed kan nævnes en ansøgning fra en ung og håbefuldt tysktalende tømrersvend fra Haderslev, der i 1832 indsendte en ansøgning om støtte til at udvikle en horisontal vindmølle.⁴⁸

Dyssel afleverede en rapport, hvor han sammenholdt ansøgerens projekt med den mekaniske litteraturs anvisninger og de fysiske love, som man dengang kendte til, men måtte erkende, at »det er enhver, der har beskæftiget sig med maskinkalkulationer tilstrækkeligt bekendt, at teorien for vejrmøllevinger endnu næsten hører til de uoplyste problemer i den rationelle maskinlære...«. Dyssel anstillede nogle indviklede matematiske beregninger, og fradømte så den unge tømrers opfindelse al betydning. Rawert valgte dog også at lade møllebyggerne J.H. Brede og Jørgen Jørgensen udtale sig. Deres udtalelse bygger på mere jordbundne beregninger – bl.a. regnede de sig frem til, at den foreslåede mølle skulle have en størrelse, som det ville være helt umuligt at skaffe tømmer til, hvis den skulle have den lovede effekt. På denne baggrund indstillede kollegiet, at der ikke blev givet patent.

Jørgen Jørgensen – borger og familiefar i København

Hjemmet

Hvordan familien Jørgensen havde indrettet sig, da de boede på Jagtvejsmøllen eller den korte tid i Peder Hvidtfeldtsstræde nr. 108, findes der ingen dokumentation for. Derimod kender vi ret meget til hjemmet på Christianshavn.

Gården Overgaden oven Vandet 199 (nuv. nr. 6), som Jørgensen købte ved skøde af 24. december 1827, blev kaldt »Stanleys gård«, idet den var opført i 1755-56 af den engelske billedhugger Simon Carl Stanley. Det er så absolut den smukkeste og bedst placerede gård i Overgaden – et helt lille palæ i engelsk stil.

Gården havde ingen indgang fra gaden, til gengæld var der tre indgange fra havesiden. Stanley selv havde haft atelier i forhuset, men det var i Jørgensens tid indrettet til lejligheder. I det hele taget var gården blevet delt op i mange lejligheder. Der var to i kælderen, to stuelejligheder i forhuset, to førstesalslejligheder i forhuset (hvoraf Jørgensen fra 1829-1838 selv beboede den ene), samt flere

lejemål i sidehuset. I en 2.sals lejlighed i sidehuset boede Jørgensens datter og svigersønnen snedkermester Frederik Seehusen. Svigersønnen havde også sit snedkerværksted i sidehuset.

Hovedhuset var indvendigt prydet med otte oliemalerier på trappegangen og i nogle stuer (omtalt i skødet). Jørgensen bekostede i sin tid store summer på lejlighedernes istandsættelse. Der blev tapetseret, og alle paneler malet »perlemorsfarvet«. Huset fik også nye vinduer, i de år han ejede det.

Låse var åbenbart nogle ikke særlig stabile indretninger dengang, i hvert fald brugte Jørgensen mange penge på reparation af låse, nye låse, opdirkning af låse, som var »gået i baglås« osv. Disse reparationer udførtes af låse- og naglesmed Unruh i København.

Jørgensens egen lejlighed lå som nævnt på første sal og var indrettet som følger: Når man kom op ad trappen, var der to døre, der førte til lejligheden. Ad den ene kom man direkte ind i Jørgensens kontor, hvorfra der var videre adgang til lejligheden. Ad den anden dør kom man ind i privaten.

I dagligstuen stod to sofaer af birketræ, tre borde og fire stole, ligeledes af birketræ. Her stod også et fyrretræs klædeskab med familiens gangkæder. Stuen må have været to fag i udstrækning, i hvert fald er der nævnt to fag gardiner. I soveværelset forefandtes foruden seng og sengeklæder en servante, tre stole og et fag gardiner. På børnenes kammer var der to sengesteder med diverse sengetøj samt en del tøj, servietter, duge m.v.

«Salen» – den fine stue – var lejlighedens største rum – tre vinduesfag med gardiner. Møblementet bestod af et bord, 8 stole, 1 kommode, 2 mahogni-konsoller med spejle over, som givetvis efter den tids skik var placeret symmetrisk langs vinduesvæggen, 1 lysekroner af glas og en piedestal af mahogni, hvorpå var anbragt et »8te dages stueur« – dvs. et ur, der kun skulle trækkes op hver 8. dag. I alle rum var der rullegardiner under gardinerne.

I Jørgensens kontor stod en skrivepult med stol. Han havde også et gammelt bord, hvorved han kunne sidde og tegne. Ved bordet fandtes tegneudstyr og tegnebrædder. Ellers var her et hjørneskab og en trækasse.

I køkkenet var, som det var normalt på den tid, et åbent skorstensildsted og alt nødvendigt køkkentøj som messingkedel, kobberkedel, tekedler, jernpander, en kniv på bræt, blomstervaser, 2 par lysestager, to præsentérbakker, en terrin, et fad, 12 tallerkener, spande,

Overgaden oven Vandet fotograferet den 8. Maj 1915. Bolværket i forgrunden hørte til ejendommen. I Jørgensens tid eksisterede kælderbutikkerne ikke. (Københavns Bymuseum).

baljer, en jerngryde, diverse trefødder, en ildtang og -skuffe, en økse, noget sten- og lertøj, 1 dusin forskellige glas, 6 par knive og gafler, 6 metalskeer og 6 sølvskeer.

I disse omgivelser boede Jørgensen med kone, børn og tjenestepigen Kirsten Christensen.

Jørgensens hjem må siges at have været et rigtigt borgerhjem, om end møblementet måske ikke helt stod mål med den palæagtige bygning, hvor han da også klagede over, at der var så forfærdeligt højt til loftet, at det var næsten umuligt at varme op, hvilket igen havde givet ham udgifter til udskiftning af kakkellovne.

Der er dog ingen tvivl om, at det for Jørgensen var vigtigt at bo standsmæssigt. I det hele taget betød det en del for ham at have,

hvad der passede sig for en pæn borgerfamilie. Det er da også typisk, at selvom han klager aldrig så meget over dårlig økonomi, så sælger han dog aldrig ud af de rigdomme, som han dog havde og *kunne* have realiseret.

Familien

Et af Jørgensens problemer var de mange døtre, der som gode borgerdøtre skulle lære fransk m.v., og som han (bortset fra den dygtige Louise) havde boende hjemme. »Til det daglige livs behov bruges også noget. Skolepenge om måneden har jeg at betale 7 à 8 rd. En datter skal konfirmeres. Det koster også, og det er for øjeblikket ret slemt, ... Vores datter Lovise skal i sommer til konferensråd Pedersen og være lærerinde ved hans børn, da lejligheden tilbød sig og han syntes at være tilfreds med det hun kan, så håber og stoler jeg på at med hendes gode vilje og de kundskaber hun har, det nok vil lykkes for os, og fordi Rikke nu bliver konfirmeret, så har vi to voksne døtre hjemme endog. Jeg har rigtig nok måtte lade hende informere noget mere i det franske, som har forøget skolepengene,...«.

Selv om pigebørnene var veluddannede og nok skulle have kunnet klare sig selv, så stod det sig ikke an, og Jørgensen græmmede sig over at skulle sende dem hjemmefra: »Gud give mig kun styrke og mod til at holde dette ud, jeg er nød til at lade mine stakkels børn tage ud at tjene. Louise har i sommer været hos konferensråd Pedersen, og rigtig nok fået 8 rd. månedlig, som lærerinde ved børnene, men det er dog for lidt, fordi der er adskillige fester, hvortil hun behøver stads, så alle pengene er gået med dertil.«⁴⁹ Selv om kjolepynten måske ikke kunne aldeles undværes, skulle man dog tro, at der kunne være blevet lidt tilovers af de 8 rdl. om måneden, svarende til 48 rdl. fra maj til novemberskiftedag. Jørgensens egen tjenestepige Kirsten Christensen fik i samme tidsrum 16 rdl., men hun skulle selvfølgelig heller ikke deltage i borgerskabets fester!

Jørgensen var tæt knyttet til sin familie, såvel til sine søskende som til kone og børn. Han undgik dog ikke sorger i denne forbindelse. Den ældste af pigerne, Jensine Cathrine, var blevet gift med snedker Frederik Seehusen og var blevet mor til to små piger, da hun blev syg af brystsyge. Da Jørgensen i januar 1832 kom hjem fra Bromme Mølle, hvor han havde været til begravelse, lå Jensine meget syg, og hun døde den 20. januar. Faderen skriver til sin ven og

svoger om, hvordan der »indtræffer dette for os endnu sørgeligere og bedrøvelige tilfælde ...Jensine, som en tid lang har været syg af brystsyge omskifte tiden med Evigheden, dette gjorde en hel forandring og gav os andet at tænke på, og har gjort et dybt og føleligt indtryk på os alle sammen. Jeg har ondt ved at holde mine følelser tilbage, og jeg ser på min frue og gode kone hvad hun lider og den stakkels mand er utrøstelig. Hun døde fredag aften den 20. dennes, så rolig og sagde farvel til os allesammen, bad manden at sørge for hendes børn, og så sov hun hen i Herrens hånd, så rolig og som hun lagde sig til at sove, – vores datter Laura har nok underrettet dig herom, hun er lidt heftig i både sorg og glæde, jeg beder dig, du er lidt overbærende med hende, det er hendes ejegode og kærlige sindelag, hun lader få for meget råderum hos hende.«

Den kærlige Laura, der, da søsteren døde, var i huset hos sin onkel i Slagelse, vendte hjem for at tage sig af sin svoger og de to små moderløse piger. Knap 1½ år efter søsterens død indtog Laura for alvor hendes plads og blev i Vor Frelser Kirke gift med Frederik Seehusen. Hurtigt efter øgedes familien med to små drenge, hvoraf den ældste fik navnet Jørgen Friedrich Seehusen efter sin morfar og sin far.

Kort tid efter Jensines død blev også Jørgensens kone, Benedicte Jørgensen f. Clasen alvorligt syg. Hun blev indlagt på Frederiks Hospital, hvor hun døde den 8. juli 1832 kun 44 år gammel. Jørgensen var nu alene med 5 ugifte døtre og en umyndig søn. Han fulgte svigersønnens eksempel, og 1½ år efter konens død ægtede han hendes lillesøster frøken Dorthea Christine Clasen, der da var 43 år gammel.

Ud over sine egne børn havde Jørgensen opsiget med de af søsterens og svogerens børn fra Slagelse, der kom til København for at studere. Det drejede sig om den unge Hans Jacob, der artede sig vel og gjorde karriere i Søetaten, men som døde ung i Toulon.

Den anden nevø Carl gav anledning til langt større problemer. Han var draget til København, hvor han studerede musik, og endte da også i 1835 som 23-årig med at blive kapelmusiker – dog uden gage. Hans far besværede sig ofte over sønnen: »Da Carl flytter i denne tid, beder jeg, at du vil levere ham indlagte brev, hvori findes 10 rd., som han har plaget mig for til et par bukser. Når han trænger til penge, kan han skrive, men at besvare mine breve, har han ikke tid til og bruger udflugter, det er beklageligt at han endnu ikke kan

komme til eftertanke og fornuft, og ikke følger mine råd og advarsler, som jeg idelig igentager.«

Jørgensens svar til den bekymrede far afspejler nok godt den kløft, der var mellem den generation, der havde gjort statsbankerotten med, og så den opvoksende ungdom, for hvem fremtiden tegnede anderledes lyst nu midt i 1830erne, hvor den økonomiske vækst var begyndt. Han skriver bl.a.: »Hvad din søn Carl angår, da glæder det mig dog at han nu er bleven virkelig capel musicus, endskønt det er uden gage. Nu er han dog noget, når han nu vil lære at spille på orgel, så har han jo dog så temmelig gode udsigter for sig i fremtiden. Jeg ved nok han siger, at han allerede er gammel og han er vel også omtrent 23 år, så hans alder er dog endnu ikke betydelig. Jeg mener derfor nok, at der tør voves på at se det lidt an om han selv vil gøre udvej for de 50 rd. til hans information [undervisning i orgelspil]. At han kan det, er ingen tvivl om, når han ville, men det er mod hans sædvane at indskrænke sig, og det er drøjt at vænne sig dertil. Han har den fixe idé, at han må leve som andre sådanne unge mennesker, hvori jeg altid bifalder hans mening, men har dog altid tillige sagt, at der gives to slags unge menneske, nogle er ødelænder, og der gives også unge mennesker, som er økonomer. Disse ville jeg han skulle følge og udsøge sig til selskab..., men det hjælper ikke meget at moralisere for ham. Jeg tror det allerbedste var at tie stille, dog ikke give ham ret, men lade ham døje og lide selv, fordi han har dog sin egen mening og ved at sige ham for meget eller for tit bliver han ærgerlig og vred, og gør så slet intet... Jeg har i mange dage ikke set Carl. Han er vel vred på os, derfor kommer han ikke her... Det som jeg har lagt mærke til, at gøre ham mest ondt, at du somme tider gentager din (om jeg så må kalde den) straffepræken... så tit det går ham nær og gør ham ærgerlig. Jeg ville derfor tilråde om du ville behandle ham så blidt som mulig uden gentagelse af, hvad du før har bebrejdet ham, også om det ikke ville gøre forholdet venskabeligere og bedre imellem fader og søn – (og når du ikke fortryde på jeg siger det) så tror jeg, du derved ville udrette mere.«

De to svogre kunne have sparet sig deres bekymringer. Carl endte som domorganist i Ribe.

Ligesom nogle af Jørgensens døtre i perioder var i huset hos familien Hansen i Slagelse, og Hansens sønner hos Jørgensen i København, var f.eks. Jørgensens datter Margrethe 1½ år i Bromme

Mølle hos familien der. Jørgensens far havde drevet møllen til sin død i 1806, hvorefter den ældste søn, Hans Heinrich Jørgensen, overtog fæstet.

Da denne døde den 10. Januar 1828, tog Jørgen Jørgensen straks til Bromme for at støtte svigerinden og de efterladte børn. Med sig havde han sin ældste datter Jensine, der sammen med en af Valentin Hansens døtre fra Slagelse skulle hjælpe tanten og kusinerne med at »sy sort« til begravelsen. Det er givetvis også her i Bromme, Jensine tidligere havde mødt sin fremtidige mand Frederik Seehusen, der var nevø af tanten. Efter Hans Heinrich Jørgensens død drev enken møllen ved hjælp af en bestyrer, som svogrene i fællesskab havde fundet frem til.

Sønnen Christian kom efter endt skolegang på Sorø Akademi til Jørgen Jørgensen på Christianshavn, hvor han var i lære som tømrer og møllebygger. Lærlingetiden ophørte dog brat, da også moderen døde i 1832. Da var Christian 18 år gammel og ved sine farbrøders og en morbrørs hjælp (og takket være dronning Caroline Amalies godhed for familien) lykkedes det ham – sin unge alder til trods – at overtage arvefæstet på Bromme Mølle.

Christian Jørgensen klarede sig i øvrigt fint og blev som ganske ung udnævnt til sognefoged i Bromme. Efter Jørgen Jørgensens død i 1838 kom broderen Hendric, der havde været fuldmægtig i møllebyggerfirmaet, og som nu som godt 60årig pludselig var uden indtægt, til nevøen i Bromme og blev møllebestyrer.

Møllebygger Jørgen Jørgensen og økonomien

Som håndværksmester i København i en økonomisk ustabil tid betød ens omdømme meget for forretningen. Det var derfor af afgørende betydning for Jørgensen, at hans økonomiske besværligheder ikke blev kendt. Svogeren Valentin Hansen hjalp ham gang på gang, når han var i forlegenhed for penge til materialer, men ofte måtte Jørgensen også ty til almindeligt tømrerarbejde, hvad der tilsyneladende ikke rigtigt havde hans interesse.

Der er vist heller ingen tvivl om, at selv om også det var hårde tider, som Jørgen Jørgensen skulle udøve sit håndværk i, så var han heller ikke nogen særlig god økonom. Han fik mange gode råd af svogeren, men fulgte dem ikke altid.

Han havde temperament og lagde ikke skjul på, hvad han mente om folk, og han var i det hele taget ikke særlig diplomatisk i sin om-

gang med andre. Han svingede konstant mellem at være superoptimist for så kort tid efter helt at miste modet, som når han skrev: »At få en tredje prioritet i gården her, synes mig er ligeså umulig som at krybe til månen, så megen umage som jeg har gjort mig derfor, er utroligt, og dog har det endnu ikke villet lykkes, hvorfor jeg er blevet ganske mismodig, og rent har tabt håbet. Jeg ved derfor ingen udvej, at sælge var vel det bedste, som jeg også prøberer nok på, der er ingen der vil give mig bud derpå. Gid jeg dog vidste hvilket var bedst at gøre?» I 1834 prøvede han faktisk at sælge gården på Christianshavn ved auktion, men fik slet ikke bud på den.

Brandmajor Jørgen Jørgensen

Det var også vigtigt for omdømmet at tage del i de tillidshverv, som var i hovedstaden. Jørgensen var allerede i 1796 blevet indrulleret i brandkorpset og blev, da han i 1806 blev mester, ansat som brandmester i korpset. Herfra avancerede han til løjtnant og kaptajn; og han blev da også 1ste meddirektør.

Men var der noget, der kunne ophidse Jørgensen (bortset fra mennesker han havde stolet på i forretninger, og som snød ham) var det at blive forbigået.

Han var én gang blevet forbigået, da der skulle udnævnes en ny brandmajor, fordi han dengang boede på Jagtvejsmøllen på Nørrebro, hvad der blev anset for at være så langt ude på landet, at han ikke kunne forventes at møde på pletten, hvis der udbrød brand i København. Desuden rejste han meget og var ofte borte fra byen i længere tid.

Lige omkring årsskiftet 1831-32 døde den daværende brandmajor West, og der skulle ansættes en ny. Jørgensen frygtede atter at blive forbigået og beskrev situationen for sin svoger: »Da jeg kom hjem igen [fra Bromme Mølle], var vores brandmajor død, hvorved der blev en hel gæring i koret; jeg talte så straks med alle vedkommende, dette lod ikke til at give mig det fornødne håb. Jeg skrev da en lang pro memorie til den kongelige brandkommission, hvor jeg forklarede min sag så godt jeg kunne, men desværre, det hjalp mig kun lidet, resultatet blev, at den fungerende vicebrandmajor blev udnævnt til brandmajor med den reglementerede gage 600 rd. og som korpsets kommandør tillagt årlig 200 rd.. 2. meddirektør kapt. Blom rykkede til fungerende vicebrandmajor og årlig 400 rd. 1. meddirektør kapt. Jørgensen årlig gage 400 rd. Over dette var jeg

«En Brand Officer» – fra »Klædedragter i Kiøbenhavn«, udgivet af Lahde ca. 1810. Møllebygger J. Jørgensen efterlod sig ved sin død en sådan uniform med sabel og epauletter.

meget utilfreds og ærgerlig, men så som og eftersom at 400 rd. sølv årlig dog synes at være noget og en god hjælp, så syntes jeg derved var intet andet at gøre end som at bukke meget dybt og sige mange tak for nådig straf. De andre tre er vise og mægtige og kan spendere. Det kan jeg ikke.«

Som grund til den manglende forfremmelse blev atter fremført, at hans bolig på Christianshavn lå for langt fra bymidten. Jørgensen overvejede at tage sin afsked. Inden han fik truffet beslutningen, modtog han et brev, hvori han kunne læse: »Hans majestæt har allernådigst under 18. dennes reskriberet den kongelige brandkommission således: Kaptajn ved Københavns Brandkorps Jørgen Jørgensen, der fungerer som 1ste meddirektør meddeles herved major

karakter«. Jørgensen var derefter hos Kongen, hvor han takkede for hans majestæts nåde. I brevet til svogeren opsummerer han: »Dette er det hele og så de 134 rd. 2 m. tillæg årlig gage, som er kommet ud af det for mig..... Om dette nu kan trøste og tilfredsstille mig ved jeg ikke, forinden tidens tand får lægt lidt på de sår, den har givet os. Jeg har takket og ikke ytret enten tilfreds eller utilfredshed. Skulle jeg ikke synes at være det, som jeg dog ifølge det nu sidst skete burde være, så kan jeg altid gøre hvad jeg vil, det er meget betænkelig fordi 400 rd. årlig er dog ikke så lidt – og der skal gøres meget arbejde for at kunne tjene disse.«

Brevet til brandkommissionen, som Jørgensen havde skrevet, ligger nu i Brandkommissionens arkiv i Stadsarkivet. Kommissionen havde lidt problemer med, hvad de skulle stille op med brevet. En mente, at da det var stilet til brandkommissionen, var der ingen grund til at sende det med indstillingen om udpegning af ny brandmajor til kongen. En anden mente, at for at man ikke skulle blive skudt noget i skoene bagefter, måtte man hellere lægge det ved, selv om man altså ikke ville indstille møllebyggeren til forfremmelse.

At sagen var meget om at gøre for Jørgensen, fremgår af brevets slutning: »På, disse mine formodninger og grunde vover jeg ærbødigt at bede mig anbefalet af den høje Kommission for igen at anbefales til højere vedkommende, at beholde mit nummer, at dersom min nuværende formand hr. kapt. Qvist mulig bliver brandmajor, jeg da turde gøre mig håb om at blive hans nærmeste eftermand. At et andet tilfælde ville være føleligt for mig, og nedsætte mig i mine medborgeres agtelse og omdømme, da disse ikkun tro at uduelighed alene er hovedårsagen og grunden hvorfor sådant sker, og at dette heller ikke er mig ligegyldigt, håber jeg den høje kommission ikke miskender mig for.«⁵⁰

Selv om Brandkommissionen altså ikke tog henvendelsen helt alvorlig, så gjorde den trods alt så stort et indtryk på den enevældige konge, at han brugte sin magt til at sidde kommissionens indstilling overhørig.

At det ikke helt tilfredsstillede Jørgensen, fordi kommissionen ikke havde anerkendt ham, er nok typisk for hans sind. Var han end aldrig så meget møllersøn fra Bromme, så var han dog i København en tilrejsende fra provinsen, og det gav ham tilsyneladende nogle mindreværdskomplekser.

Afslutning

I januar 1838 var Jørgen Jørgensen blevet syg og sengeliggende. Skønt han kom sig noget, blev han ikke rigtig rask. Han bestyrede stadig sine forretninger, men flere og flere breve og regninger udgik med underskriften »for Jørgen Jørgensen, Hendric J. Jørgensen«. Det er altså broderen, der har måttet tage over.

Den 24. juni 1838 døde Jørgen Jørgensen derhjemme, hvilket hans kone Dorthea kundgjorde for »deltagende slægt og venner« i Berlingske Tidende den 28. juni 1838. Ud over enken efterlod han sig seks børn og fire børnebørn.

Jørgen Jørgensen blev begravet fra Vor Frelser Kirke den 28. juni 1838. Inden da havde enken betalt 1 rdl. for at få liget barberet og gjort i stand og lagt på det indkøbte vokslagen i en kiste fremstillet af svigersønnen, snedkermester Frederik Seehusen.

Enken gjorde, hvad hun kunne, for at give ham en standsmæssig begravelse. Brandbudene foretog invitationerne, og Brandkorpsets marskaller og regimenttambouren fulgte ligvognen. I kirken var betalt for kor, organist og bælgtræder samt to præster. I hjemmet var ophængt sørgegardiner (indkøbt for 4 mark og 8 skilling), og efter højtideligheden i kirken blev der i hjemmet serveret vin og kager. Der må have været en del gæster, for der blev drukket 24 flasker vin og spist for 5 rdl. kager.

Efter Jørgen Jørgensens død blev gården på Christianshavn solgt på auktion ligesom værktøj og materialer. Boet havde ikke midler til at dække alle fordringer, men gudskelov havde Jørgensen i forbindelse med sin første kones død oprettet en obligation til børnenes fordel, så sønnen fik 150 rdl. og pigerne hver 75 rdl. – bortset fra den gifte Laura, der havde fået sin part tidligere. Den døde datter Jensines part blev delt mellem hendes to døtre. Broderen Hendric rejste som nævnt til nevøen i Bromme, hvor han døde få år efter.

Svigersønnen Frederik Seehusen med familie blev boende i gården, mens enken flyttede med sine mange stedbørn. Margrethe blev senere gift med en købmand, mens søstrene Louise, Frederikke og Jørgine forblev ugifte og ernærede sig som lærerinder. Sønnen Jens Lauritz Verner var kun 16 år, da faderen døde, og havde ikke lært håndværk. Han kom på universitetet, læste teologi og blev senere præst i Maribo.

Jørgensens viden om møllebyggeri døde dog ikke helt med ham. Formanden Carl Frederik Holm og flere af svendene blev ansat ved tømmerlavets oldermann Balsløv, der sammen med svendene overtog en del af de arbejder, Jørgensen havde haft i gang. Det er ikke lykkedes at finde eksempler på, at Balsløv tidligere havde lavet møllebyggerarbejde, så han må have sat sin lid til, at Jørgensens svende kunne deres håndværk.

I årtierne efter Jørgensens død vandt dampmaskinen indpas i dansk mølleri, men det betød ikke, at de innovationer, der var gjort på f.eks. vindmøllernes område, mistede deres betydning. Side-løbende med den tiltagende industrialisering af mølleri oplevede også småmølleri en vækst i slutningen af 1800-tallet. Fra 1840 til 1897 steg vand- og vindmøllernes antal fra 1.700 til 2.800.⁵¹

Noter

SA = Stadsarkivet i København

LAV = Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

LAK = Landsarkivet for Sjælland, København

RA = Rigsarkivet, København

1. Iflg. Kgl. resolution af 9. juli 1827.
2. Selvsvikning = automatik, der regulerer rebning af sejl eller åbning og lukning af klapper på vingerne, så møllen ikke »løber løbsk« i stærk vind.
3. RA Rik. Industri- og Fabrikkontoret, journalsager 1832 (1832/1348)
4. RA Industri-Fagets Journal for 1836-1843.
RA Generaltoldkammer og Kommercekollegiet: Danske Forestillinger og Resolutioner for 1837. No 84.
RA Finansarkiver, Direktionen for statsgælden, Aktivkontoret, journ. nr. 547/1844 PK 698, Glostrup: 7410-11-4
5. SA, Møllerlavet, Lavsprotokol 1750-1829.
SA, Møllerlavet, Diverse dokumenter 1751 – 1876.
6. Om den ophidsede debat om handelsmøllers gavnlige eller skadelige virkning, se: Erik van der Vleuten: »Mel og Damp« i Erhvervshistorisk Årbog, 1994, s. 146-191.
7. Sorø Akademi, fæsteprotokol 14.10.1776 side 564.
8. Lægdsrullen: Lægd no 7, Sorø Amt 1791 og 1796.
9. LAK, Tømmerlavets Protokol, 6.10.1796. På denne dag indskrives to drenge ved navn Jørgen Jørgensen i lavet, den ene hos tømmermester Robbertson, den anden hos oldermannen Zimmer. Da Robbertsons dreng udskrives allerede et halvt år efter, må det være Niels Zimmers læredreng, der er identisk med møllersønnen fra Brømme.
10. Guddumlund var i 1798 blevet opkøbt af Schimmelmann på Lindenberg, hvorfor arkivalier vedr. Guddumlund ligger i Lindenburgs arkiv, LAV G 147.
11. LAK, Tømmerlavets Protokol.
12. RA. Danske Kancelli, Registrant for 1808. nr. 9, journ. 930.
13. SA Møllerlavet, Lavsprotokol 1750-1829.
14. Vor Frue Sogns kirkebog 11.6.1809 og 12.10.1811.

15. RA, Rentekammerets Relations- og Resolutions protokol for året 1811 litr. B, s. 271. Journ.nr. 1157/1811.
16. Anker Jesper Nielsen («Københavns Møller og Volde», København 1997, s. 158) oplyser, at Jørgen Jørgensen afhændede møllen i 1818. Skøde-panteprotokollen dokumenterer dog, at han var ejer til den 14.9.1829. Af hans breve til svogeren og af Vejviseren for København ses, at han også boede på møllen indtil dette tidspunkt, skønt han tre år forinden havde købt ejendommen på Christianshavn.
17. Citeret efter Rasmus Nyerup, i: Rasmus Nyerup: »Kjøbenhavns Beskrivelse«, København 1800, s. 412.
18. Rasmus Nyerup: »Kjøbenhavns Beskrivelse«, København 1800, side 411 ff.
19. Den første dampmølle i København blev opført omkring 1799 af Jens Lind, Alexander Young og Kompagni i Overgaden oven Vandet 30. Torben Ejlersen: »Københavns Møller« i Historiske Meddelelser om København, 1990, s. 27.
20. Rasmus Nyerup: »Kjøbenhavns Beskrivelse«, København 1800. Det her opgivne tal er fra 1798. For mere detaljerede statistikker over antallet af mestre og svende i tømmerfaget 1780-1801, se: Edit Rasmussen: »Mester og Svend. Studier over Københavnske tømmer- og murersvendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1801«, Århus 1985, s.: 218.
21. S. Sterm: »Statistisk-Topografisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn«, Kbh. (1839)-1841.
22. Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: »Håndværkets Kulturhistorie, Håndværket og Statsmagten«, København 1983.
23. SA, Opmålingsprotokol til arealskat, Christianshavns Kvarter.
24. LAK, Københavns skiftekommission. Skiftedokument 1838, 1/36
25. SA, BRK. 60: Brandkommissionen 1805-1807 Journalsager 18/1832
26. I skiftet ligger eksempler på sådanne kontrakter fra f.eks. Engelstrup Mølle og Rønnede Mølle.
27. Edit Rasmussen gør i sin bog »Mester og Svend. Studier over københavnske tømmer- og murersvendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1801«, Århus 1985, s. 10 opmærksom på, at netop i de to store bygningshåndværk var det meget tidligt almindeligt, at svendene var gifte og havde eget hushold, og at de dermed indtog en særstilling blandt håndværkere.
28. Gerda Mundt: »Bromme Mølle – en Slægtbog«, København 1932, s. 210.
29. Fra gammel tid opererede tømmerfaget med sommer- og vintertid. Sommertid gik fra 22. februar til 29. september. I 1813 reguleredes disse datoer til 1. april og 30. september. For Jørgensens svende regnedes der i 1830erne med en speciel arbejdstid og lønsats i første og sidste sommermåned (april og september). Se også Edit Rasmussen: »Mester og Svend. Studier over københavnske tømmer- og murersvendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1801«, Århus 1985, side 24.
30. Det udtrykkes f.eks. i en kontrakt mellem møllebygger Anders Hjorth og forvalter Ankjær på Lindenberg som at håndværkerne skal have »anstændige senge og kost efter egnens skik«. LAV, Lindenberg godsarkiv G147.
31. Lønregnskab for Hans Christian Christensen. LAK, Københavns skiftekommission. Skiftedokument 1838, 1/36.
32. Poul Thestrup: »Mark og skilling, kroner og øre«, Rigsarkivet 1991, side 37.
33. Torben Ejlersen: »Københavns Møller« i Historiske Meddelelser om København, 1990.
34. Oplyst af Jørgen Jørgensen i brev af 29. maj 1823 til oldermændene for møllerlavet Chr. Nielsen. SA, Møllerlavet, Diverse dokumenter 1751-1876.
35. LAV, Lindenberg Godsarkiv G147.
36. SA, Møllerlavet, Diverse dokumenter 1751-1876.
37. RA Kommercekollegiet, Fabrikkontorets Journal 1828-1831.

38. Torben Ejlersen: »Københavns Møller« i Historiske Meddelelser om København, 1990, side 53.
39. P.J. Winstrup: »En Sammenstilling mellem Vindmøllerne i England og Danmark« i: Quartalsberetninger fra Industriforeningen, 1849, s. 160-161. John Jensen og Lise Andersen: »Forsøg med svikning af sejl efter gammelt engelsk patent« i »Møllen« 115. Årg. nr. 3535, 1999.
40. S. Stern: »Statistisk-Topografisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt, 1834, s 248 ff.
41. O.J. Rawert: »Kongeriget Danmarks industrielle forhold, fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848«, side 391 – 409.
42. Selv om Hambros mølle ofte i samtiden omtaltes som »hofrådets mølle« (d.v.s. Hambros mølle), så har Erik van der Vleuten i »Mel og Damp«, Erhvervshistorisk Årbog, 1994, vist, at hjernen bag denne første danske dampmølle egentlig var Andreas Nikolaj Hansens.
43. Torben Ejlersen: »Københavns Møller« i Historiske Meddelelser om København, 1990, s. 27. En detaljeret beskrivelse af Fredens Mølles historie er givet i C. Nyrop: »Fredens Mølle. Et stykke Industrihistorie«, Kbh. 1905.
44. Kjeld Kayser og Birgit Vorre: »Lille Mølle på Christianshavn«, København 1996.
45. »Teknikkens hvornår skete det, Historisk Opslagsbog« Politikens Forlag, København 1973.
46. Dan Ch. Christensen: »Det moderne Projekt«, København 1996, side 679-680.
47. L.W. Dyssel og Vagn Dyssel: »Slægten Dyssel i Danmark gennem 300 Aar«, København 1951, s. 39.
48. RA Kommercekollegiet. Fabrikskontorets journal 1831-32 samt journalsag 1832 KK 800.
49. Brev af 29. oktober 1835 i: LAK, Københavns skiftedkommission. Skiftedokument 1838, I/36.
50. SA, BRK. 60: Brandkommissionen 1805-1807 Journalsager 18/1832.
51. Denne proces, der også hænger sammen med 1800-tallets store ændringer i lovgivningen for næringslivet, er omhyggelig beskrevet i Erik van der Vleuten: »Mel og Damp« i Erhvervshistorisk Årbog, 1994, s.146-194.